

ҚАЗАҚТЫҢ САЛ, СЕРІЛІК ДӘСТҮРІ

ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН

ЗЕРТТЕУ

Сал, сері екеуі де өте ескі дәуірден сақталып келе жатқан халықтың тіршілігіне көп жаңалық кіргізген, әдебиетке, ой-санаға көп әсер еткен қазақ мәдениетінің бір жарқын белгілері. Оны осы күнгі сахнада мирас болған Біржан салдың бейнесі анық сипаттайды. Қазақ тілінде ерекшеленген сал мен серінің адамшылық қасиеті ауызбен жеткізуге болмайтын орасан асқақ болып отырады. Олар күштіге табынбайды, кедейді мақтап жыр шығарады. (Жанақ ақын, Дәулеткерей, Сейтек). Олардың бар ынтасы махаббатқа бас иіп, оған бәйек болып түсу, ол үшін ел-елді қыдырып, өзіне ақылды, сұлу қыз іздеу, оған барлық жас өмірін сарп қылып, мал-мүлкін аямай соның жолына құрбан етіп салу. Бұл тек қана сал мен серілерде ғана болатын. Сал мен серіні мұндай ардақты дүниеге бағыттайтын оның жаратылыс ерекшелігі, оның дарынды ойы, ашық-жарқын мінезі, сыпайылығы, сұлулықты, ғажайып жаңалықты жақсы көретіні, әдемі дүниеден ләззат ала білуі.

Сал мен серінің өзгешелігі олар, әрі ақын, әрі әнші, әрі күйші, әрі сауыққой, елге қуаныш беретін, олардың жүрегіне жарық сәуле түсіретін оқымысты адамдай саналады. Сондықтан халық сал мен серіні өте ардақтап, қуанышпен қарсы алып, олардың істерін халық ортасында аңыз қылып айтып жүреді. Ауылдағы бойжеткен қыздары да сал мен серіге ерекше көңіл қойып, олар ауылға келгенде тобымен жүріп, алдымен қарсы алатын.

Сері мен сал келген ауылдарда үлкен думанға түсіріп, ойын сауықпен олардың көңілін табады. Ф. Назаровтың суреттеуінше, сал жүрген жерін ұзақ уақыт қызыққа батырады. Ол өзінің шырқап салған әнді жазды күні түн ортасында ауғанша айға қарап, шырқап ән салған.

Ел-елді аралап жүретін әнші, серілер, салдар тарихи дәуірден келе жатқан мәдениеттің бір жарқын түрі. Олар өздері шығарған ән күйді, музыкалы шығарманы, халықтың эпикалы жырларын мәңгілікке сақтайтын аяулы ой иесі. Өткен ғасырларда сахарада ән мен күйдің өркендеуі бір ғана сал мен серілердің, атақты домбырашылардың көркейіп өркендеуімен байланысты болады. Олар әнді бір дауыспен айтпай кейде көп дауысты әдемі әндер шығарып жүреді, оның әдемі өрнегін бізге суреттейтін «Сегіз серінің» Бақтиярдың үйінде, Мақпал сұлудың алдында – көп серімен қосылып, көп дауыспен бірлесіп, айтқан әндері, Біржан салдың Абай үйінде жатқанда көп серімен бірлесіп айтқан сұлу әндері. Бұл әсер тіпті жәй нәрсе емес, қазақ музыкасының көркейіп, биік сатыға жеткенін сипаттайды.

Демек, сол өнері халық топтарының жарқын бір түрі. Оның негізгі құрылысы ойын-сауыққа негізделген, ән шырқау, жарқын күй тарту, билеу (Дәулеткерей алдында), ән желдірме айту, тағы басқалар. Бұл сауық көрінісін салдар әр қашан көркем киімдермен, не ешкімге белгісіз бір алуан киімдермен, ат тұрманын алтын күміспен, топтаған моншақ, мыспен таусылмайтын сұлу өрнекті әдемі жібектер мен елді толықсытып жүретін. Бұлар әсіресе Бәйтен салда, Ниязда, Сегіз серіде, Біржанда орасан көп.

Бірақ, бір өкінішті жері, сал мен серінің қашан шығып, қалай өркендегенін айтып берген бір ауыз сөз әдебиетте кездеспейді. Ол туралы қысқа-қысқа жазып алған хабарлар бір ғана Ә.Ә. Диваев пен А.Н.Добромысловте жолығады. Осы күнгі жазушылардан бұл мәселеге көңіл қойып жүргендер Бижанов пен Ақселеу Сейдімбек.

Алайда, сал мен сері туралы күрделі аңыздар ел аузында орасан көп. Қай жерде қандай сері, қандай сал болғанын олар әлі күнге ұмытпай есінде сақтаған.

Тарих көзімен қарағанда, серілік ту баста түрік қағанаты кезінен шыға бастаған. Серілікті әдет қылған ойшы кісінің бірі сол кезде жасаған атақты Иоллық деген кісі. Ол өзі ғажайып

аңшы, мерген, атты әдемілеп ұстайтын ат сейіл онымен қатар ол асқан ақын, жырау. Ағалары Білгі-хан мен Күлтегін қайтыс болғанда оларға арнап эпикалы оқиғаларды әдемілеп құрып, оны тасқа жазып қалдырған да осы атақты Иоллық тегін. Түрік қағанатының асқаралы биі Тоныкөк терең ойшы кемеңгер білгіш кісі болған. Өлерінде басына қоятын құлпы тасқа атақты жазуды ол өз қолымен жазып, қанша данышпан сөздер қалдырған. Тоныкөктің жалпы бейнесі VII-VIII ғасырда жазылған кемеңгер, ойшы Қорқытқа өте ұқсас.

Қазақ аңыздары бойынша, Қорқыт ескі дәуірдегі серілікті бастаушының бірі. Бұған XIII ғасыр бұрын жасалған атақты шешен, ел басқарушы, онымен қатар атақты жырау, ақын, күйші, бірінші қобыз жасаушы қазақ музыкасының атасы. Қорқыттың қобызын, оның музыкасын өзіне мұра еткен ұрпақтары әл-Фараби, Нысан абыз, Қойлыбай, Балақай, Жанак ақын тағы, басқалар. Тарихи дәуірде қолданған музыка аспаптарының шығу тегі бір таңсық нәрсе. Оны терең оймен анықтауды бірінші рет алдына қойған ұлы жерлесіміз әл-Фараби (Өзлығ). Ол кісінің бейнелеуінше, әрбір музыка аспабының үн шығаруы жаратылыс үнімен мол байланысты жатады.

Қорқыт дәуірінде Сыр бойындағы қалаларды мекендеген тайпалар оғыз, қыпшақ, қаңлы, қарлұқ қобыз күйін киелі үн деп, Қорқыттың қобызына бас иетін болған. Бұл аңыз соңғы дәуірге дейін келіп жетті. Қазақ аңызы бойынша Қорқыт күмбезінің жанынан өткенде одан Қорқыт қобызының «Қорқыт-Қорқыт» деген дауысы естіліп тұрады. Биікте ұшқан бейне құстың сайрауы, тау басынан ұлыған аң бөрінің дауысы, үйдегі қойдың маңырауы, өрістегі жылқының кісінеуі естіледі. Демек, қобыз күйінің сарынына зор елес берген жаратылыс үні: үрген жел, соққан боран, тамшылаған жаңбыр, судың ағыны, қамыстың шуы, орманның толқуы, шөптің сылдыры, тау-тастың жаңғырығы, найзағай – күннің күркіреуі – барлық жаратылыс үні күй шығарудың негізі болады. Күй шығарушылар Қорқыт, Жұмағұл ақын, Ықылас әр қашан үйден қобызын алып шығып, өзеннің жағасына барып тартатын болған. Өзеннің ағысы олардың жан күйін толқытып, шабытқа бөлеген. Ерте дәуірде шығарған күйлердің аты да осымен орайласып отырады. Мәселен: «Аққу», «Қызыл қайың», «Асау өзен», «Көк бұқа», «Боз айғыр», «Жез киік», «Қорқыт күй», «Ақсақ құлан», «Жошы хан», тағы басқалар.

Аспаптың өзіне келсек, қобыздың сыртқы түсі оның шығарған үні келесі күйді еске түсіреді. Қу – қазақта киелі құс. Сондықтан «Аққу» күйі ерте кезде көпшілікке әсер еткен. Қобыздың түрі қуға ұқсас екенін бірінші рет суреттеген әл-Фараби. Одан кейін, оны солай салыстырған саяхатшы П.С. Паллас. Ол кісі 1772 жылы Семей өлкесін аралап жүріп, әлден уақытта қобыз тартып отырған, бір қазақты кездестіреді. Ол саяхатшыға «Аққу» күйін тартып береді. Палластың байқауынша, қобыздың сыртқы көрінісі одан сұңқылдап шығатын үн тұтасымен қудың түрін елестетеді¹.

Сал мен серінің сипаты әсіресе Қорқыт дәуірінде оғыз-қыпшақ арасында өте күшті болды. Олар туралы Қорқыт жырында айтқан ғой:

Елден елге
Бектен бекке
Қобызын артып қасына.
Ұзандар жүр ел кезіп.

---

¹ Паллас П.С. Путешествие. Ч.І. С. 566. Ч.ІІ. С. 182.

Бұл аңыз қазақтарда осы күнге дейін айтылған ұзанның орнына «ақын» деп айтылады, яғни эпикалы жыр айтушылар. Оның мысалына Жанақ ақынды, Сабырбайды, Нысанбайды, Найман баланы, Марабайды Абылды, Сүйінбайды, тағы басқа ақын, күйшілерді келтіруге болады.

Сал мен серінің қалай өркендеген жолдарын, оның сұлулық ой-сана туралы халыққа қандай әсер бергенін әдемілеп суреттейтін әсіресе Қорқыт аңызы, Қозы Көрпеш – Баян сұлу, Қыз Жібек, Ер-Сайын, Ер-Тарғын жырлары, серілік онда өте сәулетті, ғажайып түрде кездесіп отырады. Жырда айтылатын кейіпкер Қозы Көрпеш, Төлеген, Ертарғын өзі тамаша серілер. Ел елден қыз таңдап, шатыр тігіп аң аулап, қасына көп сері жігіт ертіп, ойын-сауық құрып жүреді.

Қыпшақ даласында серілік пен сал өнерін таратқан майталмандарының бірі Жошы хан. Оның өзі бір ғажайып сері. Ол қасына атақты жырауларды, ақындарды, сал-серілерді, әнші-күйшілерді топтап біріңғай сауық үстінде болған. Оның сұлулықты жақсы көруі бойынша әкесі жыл сайын Балқаш төңірегіндегі Құлан-Ойнақ даласына әдейі аң аулауға келгенде қыпшақ елінің «сыйы» деп, оған он мың боз ат, он мың әдемі қара ат тарту етіп отырған (Рашидеддин). Жошы жас кезінің өзінде аңқұмарлық ісіне салынып, саят құруды, сауық қою өнерін ерекше суреттеген еді. Жошының аңда жүріп көп шыққан биік жері Ортаудың сұңқар ұя салатын биік басы. Ол жерді Жошы ерекше қадірлеген. Сұңқардың ең тамашасын осы арадан ұстайтын. Ол биік шыңды қазақтар осы күнге дейін сақтаған. Оның ғажайып таң қалатын әфсанелері XIX ғасырдың соңында «Дала уалаяты» газетінің үш нөмірінде көлемді етіп басылған².

«Ақсақ құлан Жошы хан» күйін А.В. Затаевич Ануар Медетовтан жазып алды. Бұл ескі аңызбен айтылатын күйлерді келістіре тартатын бір ғажайып дарынды күйші еді, атақты Мұхит салдың ұрпағы болатын. А.В. Затаевичтің айтуынша, бұл «один из наиболее замечательных казахских «кюйев» для домбры, происхождение коего связано с поэтической легендой о гибели Джучи хана, страстного охотника на куланов»³.

Жошы ханның аң аулап жүргенде құлан шайнап өлтіргенін сол кездегі атақты күйші Кетебұқа әкесіне домбыраның сарнауымен естіртеді. Медетов тартқан домбыраның дауысы, жанды күйзелтетін аса қайғылы еді. Әсіресе ішектің төменгі бунақтағы сарнап шыққан қасыретті үндері ханды ойға түсіреді. Жоғарғы бунақтарынан шыққан аңқыған қоныр үндер екеуі қосылып, қапылыста өлген жас жігіттің бейнесі көз алдында тұрғандай болды, екеуі қосылғанда домбыра жылап тұрды.

А.В. Затаевич жазып алған Ануар Медетов тартқан «Ақсақ құлан Жошы хан» күйін Ромен Роллан оқығанда атақты ойшы бір үлкен ойға батқандай. «Бұл аңыздың сюжетінде не деген ұлы күш, не деген музыкалық қасиет бар. Бұл нағыз симфониялық поэма». Тағы бір хатында: «Ақсақ құлан Жошы хан аңызындағы музыканың тасқын күші мені таң тамаша қалдырды. Бұл күй қазақ сахарасын талай рет ой толқынына бөлеп сұлу гүлдің алысқа атқан шарықтауын елестетеді», - деп жазады.

Қыпшақ сахарасында серілікті әдемі суреттеген ақынның бір Құтыб. «Хұсырау-Шірін» ғашықтығын жырлаған кемеңгер ақын. Ол жырды Сырдария бойында тұратын Женд қаласында 875 (1383 ж.) жылы жазып бітірген. Жер аттары көбінесе Қазақстан жері. Негізгі сюжеті серілік, ғашықтық туралы. Сол серінің бірі Хұсрау не Фархад, оның сүйген

² Дала уалаяты. 1897. №13, 14, 18.

³ Затаевич А.В. 1000 песен казахского народа. М., 1963

қызы Шірін туралы. Бұл аңыз Құтыбтан кейін Сырдария бойындағы қазақтар арасында XIX ғасырға дейін айтылып келді.

Құтыб жырының соңында өзі туралы айтқан:

Бітірдім кітабымды қатесін бағып,
Бұ захмет шеккенімді білгейсің оқып.
Атағымды «Берке факыр» деп айтады,
Өзім мүмін, өзім мүслім, асылым қыпшақ.

Кітап тарих жеті жүз сексен бесте (1383) сафар айының 25 де жазылып бітеді. (Құтыб. Хұсрау-Шірін.)

Қыпшақ ортасынан шыққан екінші ұлы ақын Сейф әс-Сарами. Ол 1393 жылы Саадидің «Гүлістан» жырын қыпшақ тіліне аударады. Гүлістан Алтын Орданың орталық қаласының бірі. Сарами осыны тегісімен өз тіліне аударып, оған өзінше сюжеттер қосып отырады. Кейбір жазуларда Сейфи қыпшақ арасын көп аралаған бақсы, ақын, ән салып, күй тартып жүрген, серілік туралы ол екі нәрсені жарқын түрде анықтаған: бірінші «Ғашықтық пен жас серінің сипаты» екінші «Қартайып мүшкіл тарту сипаты» (Сейф Сарами. «Гүлістан»), Бұл екі мәселе қазақ әдебиетінде Біржан сал мен Ақан серінің қартайғанда айтқан ойларына дәл келеді (деген соң біз қартайдық, біз қартайдық.)

Арқада серілікті ескі дәуірде түрік қағанатынан кейін таратқан серінің бірі атақты күйші, әрі ақын, жарқын ойшы Қотан деген кісі. Оның бір күйін «Суға кетті Ер Қотан» Шоқан Уәлиханов жазып алған. Тегі оны Шоқан Жанақтан жазып алған сияқты. Демек, Жанақ жыр айтарында ылғи Қотанға бас иіп отырған.

Ескі дәуірде серілер көбіне Жалайыр елінен көп шыққан. Соның бірі атақты Шедегей, атақты сері, саңлақ, майталман, өзі аңшы, өзі ақын, өзі күйші өзі сауыққой кісі болған.

Салдық пен серілік өнерінің биік сатыға жеткені қазақ дәуірі. Қазақ хандарының көбі өздерінің бабалары Жошы, Орда ежен сияқты ақын сері болған. Соның бірі Әз Жәнібек. Ол өзі атақты аңшы Құладынға қу ілдірген саятшы, ойын-сауықты көп қуған, ел-елді аралап, әдемі қыз іздеген. Жәнібектің ел жұмысын басқармай, тек аңмен, той думан мен бос уақыт кетіріп жүргенін Асан қайғы ұнатпаған. Қасымханның баласы Ақназар да атақты серінің бірі, бірақ серілікті ол бір ғана сұлулық күшін, елге үлгі болу үшін пайдаланған. Серілікті биік сатыға жеткізген, әсіресе, Есімхан. Оның қамқа тондары, басындағы телпегі, аяғына киген қызыл етігі тегісімен алтынмен кестеленіп, отырған. Құстың да ең қырандарын ұстаған: сұңқар, лашын, түйғын, «алтайдың ақ иық бүркіті».

Абылай мен Әбілхайыр ханның ұрпақтарына дейін серілік пен сал өнері үздіксіз көтеріле береді. Серілікті жаны сүйген әсіресе Абылайдың жауынгер батыры, Уақ Баян батыр – атақты серінің бірі. Күйді он бір ғана алысқа шалқытып сыбызғымен тарататын болған.

Абылай заманында жасаған ескі серінің бірі Тайлақпай, ол да сыбызғымен тартқан. Оның асқақтататын сұлу күйі «Қыз жылытқандай» әскерден есен-сау қайтқанын қуаныш етіп, осы сәулетті күйді қалдырды. Сыбызғымен көп тартушы әсіресе Кіші жүз серілері. Олардың қосымша елші топтап, кісі жиып, сыбызғы тартып отырғанын орыс өнерпаздары әр уақыта қағазға түсіріп отырған. Сондай сыбызғыдан тартқан ұзын күйдің бірі – Сырым батыр тартқан әдемі күйлер. Бекет ордасында ерте кезде күйді төндіре тартқан күйшілер атақты Дәулеткерей, оның баласы Салауат, олардың туысқаны, халыққа аңыз болған

Мұхит сал, Ұзақ, оның мұрагері Құрманғазы, Алыкей, Мар сері Жапаров, атақты Сейтен сері.

Арқаның асқан серілермен адамды ойға түсіретін саңлақ жүйріктерінен, жүректі қуанышқа бөлейтін ойшыларынан ауызға алдымен түсетіндері Тәттімбет, Дайрабай; Өтеболат күйші. Шоқанның айтуынша мұның тартқан күйлері «Қызыл қайың», «Тарғыл бұқа», «Алабайрақ», «Суға кетті Ер Қотан», «Балбырауын», «Шығыт жібі бес бармақ». Шоқан бұл күйлерді тартқан Қанқожа Уәлихановты, Досжанды, тағы басқа күйшілерді бірге қосады.

«Шығыт жібі бес бармақ» – саусақтың әдемі саласымен көп ішекті домбыраға мөлдірете тартатын әдемі күйі, оны Тәттімбет, Дайрабай, Өтеболат, Мұхит сияқты асқан күйшілер тартатын бір сәулетті күй, сыбызғыдан тартатын ескі күйдің бірі «Серпер» де қуанышқа арналған. Оны бергі кезде жеткізгендер – Тәттімбет, Дайрабай, Құрманғазы, Мұхит.

Ең ғажайып аңыз «Қапыда өткен қарбалас» атты ескі күй, жазып алған Шоқан Уәлиханов. Ту баста бұл «Ақсақ Құлан Жошы хан» аңызының бір түрі, кейін оған «Еңлік-Кебек» тағдыры келіп қосылып, Арқаның күйшілері оны бір ұлы бейнеге айналдырады.

Бір айтатын ой, сал мен сері бір типті емес, екеуі екі алуан, өзгеше нәрсе. Олардың бірінен – бірінің өзгешелігі – олардың тұрмыс көрінісінде, типінде. Ең алдымен сал, сері деген сөздер қалай туған, осыдан бастайық.

«Сал» Еуропа тілімен айтқанда эксцентрик, болмаса өз бағытымен жүретін бір аяулы адам. Оның бір арманы сылқымдық, кербездік, киімді әдемі киіну, өзімен қатар жүрген адамның бәрінен де қияпатымен де, киімімен де артық болу, асып түсу. Ер-тоқымның өзі де басқанікіндей болмайды, алтынмен, күміспен өрнектеген, ерекше салтанатпен жасатады.

«Сал» сөзі киімді салпаңдатып кең тігуден шыққан, сал, салпаң. Әрбір салдың шалбарының балағы сондай кең, оған бір кісі толығымен сиып кетеді. Ақселеудің «сал» сөзі «Сал ауруынан алынды» деуі келінкіремейді. Халықтың әдеті бойынша, өнер иесіне ондай ат қоймайды. Қайта сол «салдық аурудың өзі осы «сал» сөзінен шыққан болуы керек «Атым сал бөксе болып жүр» десе, салды басқан кең киім сияқты атты да ауырлатып жүр, дегенді білдіреді. Демек бұл сөздің өзі салдың киімінен шыққан. Құлағы үлкен кісімен құлағы үлкен малды да «салпаң құлақ» дейді, ол да үлкендікті, кеңдікті көрсетеді.

Ілгеріде мысалмен келтірілмек, «серілік», «салдықтан» бүтіндей басқа, екеуінің қосылатын жері, екеуі де ақын, күйші, әнші, екеуіне де ортақ болатын музыка аспаптарын бірдей қолданатыны.

«Сері» сөзі серпілдеуден шыққан, бой жазу, серпер осы сөзбен бірдей, шалқыту, асқақтау. Сері көбінесе оқымысты кісілер арасында көп болған. Жақсы көрген қызға салдар сияқты іздеп бармайды хат пен жұмбақ жазысады.

Ерте кезде жасаған серілер көбінесе хан ордасында болып ойын-сауықтар құратын. Біз оны Жошы ханның қазақ хандарының серілік құрған тұрмысын айтқан түрде көрсеттік. А.В. Затаевич жазған: «Сери были детьми белой кости, богатыми, но их эксцентризм не принимал крайних форм».

Серілер біріншіден, атақты мерген, екіншіден саятшы, сұңқармен, лашынмен, тұйғынмен қызық көруші, тұлпар аттың ең жүйрігін қадірлеп баптаушы. Онымен қабат халықтың

рухани тіршілігінде, ойын-сауығына да ерекше қуат беріп, оны биікке көтеруші. Ақын болып әдебиетке үлкен үлес қосуы, Қозы Көрпеш – Баян сұлу, Алпамыс, Қыз Жібек, Мұңлық – Зарлық сияқты ескі жырларды бірден бірге айтып жеткізіп отырды. Бір ғажайып жері, серілердің көпшілігі Орта Азияның, шығыс елінің әдебиетінен де үлкен хабары болған (Нияз, Сегіз сері, Ақан сері, Мұхит, Сейтек, тағы басқалар). Олар қазақ халқының алдына «мың бір түннің», «Мәлике кітабының», «Тотынаменің», «Зейне зайыптың» нұсқауларын әдемі жазып отырған.

Нияз серінің үлкен ұлы Қыруар-атақты серінің бірі. Ол парсы тілінен «Тоты намені» қазақ тіліне аударып, ғашықтық жырын күшейте түседі. Сол «Тотының» бір тарауы «Мәлике» жырын XIX ғасырдың бірінші жартысында жазып, ол бүгінде Қазан университетінің кітапханасында сақтаулы тұр. Серілердің кейбірі қазақтың ерлік жырына да сондай төніп, оны асқақтатып, сондай сәулетті етіп шығарып отырған. Сондай серінің бірі Қарауылдан шыққан Көкшетаулық Сейіткерей.

Дәулетше Махмуди хан сенің атың
Артылған әр бендеден салтанатың
Жаһанда Сейткерей атым шығып,
Бүгінде бұл бір сөзім тәмәм болдым.

Қобыланды жырының басталуын Сейіткерей былай деп суреттейді:

Мал сататын базардың
Бояуы мен бөзіне
Салған жылқы тоқтайды
Арқаның бөрі көзіне.

Сегіз сері Қозы «Көрпеш – Баян сұлу» жырын Торғай еліне таратады. Жетісудың Жүсіпбек Қожа ақыны да осындай серінің бірі, елді, жерді көп аралаған атақты ақынның бірі.

Арқада Сарысуда тұрған жерім,
Сарытау Құм, Сары Үйсін туған жерім (Айман – Шолпан)

Болмаса, Иман-Жүсіптің өз өмірін өзі баяндауы:

Баласы мен Құтпанның Иман-Жүсіп
Серілік бала күннен қылған кәсіп.

Демек, сері мен сал қазақ тіршілігінде ерекше жаралған дарынды, сөз тапқыш, шешен, ол әрі құйылма, ақын, әрі сері, әрі сал, әрі күйші, әрі әнші, әрі сауыққой. Ақындық оның бойына жаратылған дарын. Сондықтан халық оларды ерекше ардақтап, еркелетіп төрге шығарып, жүздеген жыл оларды ұмытпай есіне сақтаған.

Сал тіпті өзгеше орында болған. Ол халықтың театры сияқты рөл ойнап, өзінің жарқын әнімен, сыртқы қияпатымен халыққа үлгі беріп жүрген.

Салдар әр уақыт жарқын жүзді, майталман, әзілдік пен қулықты қатар ұстап, бір жағына сынағыш, сын көзімен қарайтын, отырған маубас басшыларды сықақ пен өлтіріп, игі адамдарға мөлдіреп жарқын пейіл білдірген.

Сал махаббаттың кезгіш елесі ойын-сауықтың, думанның жан күйі, қызықты аңыздардың әдемі тақырыбы. Осыған орай халық сал туралы неше алуан қызықты әңгімелер туғызып, әр бір салдың өмірін бүкіл сахараға таратады.

Салдық ерте кезде халықтың дағдыланған бір дәстүрлі ісі болған. Ең соңғы салдың бейнесін Біржан мен Мұхит салдан көруге болады. Олардың соңы ала шыққан Жаяу Мұса мен Үкілі Ыбырай салдықтан көрі әншілікке жақынырақ. Салдықты еске түсіретін Жаяудың өзгеше киінуі (ылғи қызыл киініп жүреді), Ыбырайдың басына үкі тағып жүруі.

Ерте кезде өткен салдардың асқан ерекшелігі олардың сыртқы қияпатының өзгеше болып көрінуі. Олардың сыртқы сипаты киім киісі жүріс-тұрысы, қарапайым кісіге ұқсамайтыны. Олар жүргенде ылғи қойқандай басып, кербез жүреді. Сөзі асқақ, еркін, өзінен басқа жан бар деп ойламайды. Болса да олардан ылғи асып отыруына кәміл сенеді. Салдарды қазақ халқы өте еркелетіп өсірген. Ол өте нәуетек, кербез, бой күйез, пан, онымен қатар мінезі өте жайдары, ашық ер көңілді келеді. Шоң, Торайғыр би, Дәулеткерей кезінде олар бұрынғы ата дәстүрі бойынша салдардың кейбір асқан мінезіне бөгет болмай, оларды еркелетіп, қызық көрген. Сарысудың бойындағы екінші Шоң Толыбай салды аса қадірлеп, оны өзіне ақылшы етіп алады. Толыбай сал ақыл иесі халықты өзінің әдемі көрінісімен, шешен сөзімен, шырқап салған әнімен қуантатын болған. Бұл қасиет барлық салда болған, оның ішінде Біржан салдың өзі де халықтың кеменгер қайраткері, ақылды ойшысы, жүйрік ақын болып есептеледі.

Салдардың киім киюінің өзі бір өзгеше нәрсе. Олар бір ғана әдемі, сұлу киім киген, жәй адам киетін киімді жақтырмаған. Олардан артық жүруді мақсат еткен. Өзгелер кие алмайтын қымбат киім алу үшін өзінің мал-мүлкін аямаған. Киімді кең, мол қылып, тіктіруді әуес еткен. Атақты салдардың киімі тіпті өзгеше. Олардың киетіні мауыты шекпен, қамқа тон, қырмызы не жасыл шапан, олардың етегін, арқасын, жеңін тегіс кестемен өрнектеп, әшекейлеп қойған. Шапанды бір ғана торқадан не қалың жібектен тігеді. Тоғыз қойдың терісінен істейтін, өрнектелген әдемі жарғақ тон, төрт қойдың терісінен жасайтын кестелі кең шалбар, өрнектелген шоңқайма қызыл етік, басына киетіні жібектен жасалған биік телпек.

Кедейірек салдар жібек киіммен өзін көркейте алмай, жәй матаның өзінен тіктіретін болған. Бірақ барлық салдың әдеті атын жібек арқанмен, жібек тұсаумен тұсаулайтын болған. Ауқатты салдар елді бір аралап шыққанда кемінен жүз метрдей жібек артып жүрген. Жібек арқан неғұрлым ұзын болса, ол солғұрлым салдың атын ел арасына тарата берген. Жібек арқан қыз-келіншектерді салдарға тез тартатын мықты әдістің бірі болған. Жетісудың атақты салы Дәурен Құдайбайұлы Іле өзенінен өткенде оның алып жүрген жібегінің бір ұшы өзеннің арғы қабағы да шұбатулы жатады.

Сал әрқашан аттың ең сұлуын, ең жүйрігін іздеп табады. Ол атты жақсылап мәпелейді, сипап сүртеді, жал-құйрығын әдемілеп тарайды, оған жібектің үзінділерін қадайды, моншақ, маржан тағып әдемілеп қояды.

Атты әр түрлі ойынға үйретеді – жат десе жатады, тұр десе тұрады, секір десе, секіреді, алдынан дөңгелеп билейді, тула десе тулайды. Қыздар далада жатқан салдың қасына келгенде оның аты аяғын бүгіп, басын иіп тәжім қылады. Қыздар атқа «өнеріңді көрсет» - десе алдыңғы екі аяғын көтеріп, артынан шаншылып тік тұрады, шөк десе түйеше шөгіп жата қалады. Жүгіріп жерден күміс алғанда ат қалып жүгіреді. Аттың аяғына күміс білезік, құлағына алтын сырға қадайды, маңдайына үкі тағып жүреді, сал су орнына атына күн сайын сүт беріп тұрады.

Ең қымбат қазына аттың тұрманы, оның ер тоқымы, күміс пен алтын жалатқан сұлу жүгені, көркем тартпасы, ақ сауқан өмілдірік ауы, алтын, күміспен өрнектелген қуысқаны, әдемі үзеңгі, ерді көркейтпін тұратын оның өрнектелген екі жақ қасы, ғажайып өрнектелген ердің тебінгісі.

Осы әсем күймен, осы салтанатты ат тұрманымен, осы кербез атымен, іші өлеңмен жырға толған атақты сал зор мақтанышпен сұлу қыз іздеп ел аралауға шығады. Оның қолында күмістен, алтыннан жасаған сом сақиналар, білезіктер, құлағында дөңгелек сырғалар.

Мықты салдар сәулетті қамқа тонын киіп, не кестеленген жарғақ тонын жарқырата жамылып түрленеді, ақ торғыннан жасалған көйлегінің жағасы иығынан шығып тұрады. Салдықпен балағын көсілтіп, басына үкі тағып алады, иығына пұшпақтап белгі қояды.

Салдардың бір таңсық ісі түрін өзге кісіге ұқсатпау үшін неше алуан киімдер киеді. Аса көп қолданған киімдердің бірі түйенің құмалағы, ойсылқара әулетінің мұрасы, соның қолдайтын киімі, қойдың құмалағы – шопан ата бабасының мұрасы, бұл киімді кісе жүрген жерінде байлық көп болады, құрым кигізден жасаған сыртқы киімдер, іші жібек, не түйенің жабағысы, бұлар салдың өз үлгісімен шебер әйелдің қолынан шыққан соң салдардың ойына дәл келетін бір алуан киім болып шығады. Салдардан басқа ондай киімді ешкім киіп көрмеген.

Баянауланың атақты салы Бәйтен – ел аралауға шығарда түйенің құрғақ құмалағын жидырып, оны алтынның буына малып, әдемілеп тізіп, ешбір адам кимейтін аса қымбат киім дайындатқан. Мұны балаларына қызықты әңгіме қылып айтқан Марғұлан, Бәйтенмен бірге жүрген серінің бірі.

Қой құмалағынан шапан жасатқан кісі атақты Төлебай сал. Ол туралы ілгеріде айтылмақ. Бұл айтылатын киім де тек жұртқа ерекше көріну үшін қолданған салдар істеген әдістер.

Махаббат пен ойын-сауық жолына түскен салдар, сал болу үшін дүниесін аямаған, бар малын әдемі киімге, тұлпар атқа, сәулетті ер тоқымға, қыз-келіншекке тартуға арнаған.

Сал ел аралап жүріп, қызды ауылдың сыртына келіп біраз тоқтап тұрады, атынан жерге құлағандай түсіп, оны жібек арқанмен ұстап, шалқасынан түсіп, екі қолын екі жаққа жіберіп мүдіртпестен жатады. Халық дәстүрі бойынша, ауылдың қыз-келіншегі оны көтеріп тұрғызып, ауылға алып келеді. Қыздар келгенде сал керіліп созылады, оларға асқақтап қарайды. Кейін әкесі сұлу қызды жібергенде салдың екі көзі жәудіреп жатқан жерінен ұшып тұра келеді, жан күйі, көз қарасы қызға арналады.

«Сен менің сүйген жарымсың», – дейді. Ат байлап отырған жібекті қыз-келіншектерге сыйға тартады. Қыздар салды ертіп сұлу қыздың үйіне әкеліп кіргізеді.

Үйдің ішінде сал жарқын түрге көшеді, әдемі өнер, сұлу күйлер тартады. Барлығы қызбен оның әке-шешесіне қатты ұнайды. Екеуі бірін-бірі көзбен сүйіседі. Салдың тілегін орындауға жақын екені байқалады. Ол қасына алып жүрген барлық қымбат дүниелерін, алтын-күмістерін сұлу қызға жолдайды, мініп жүрген жүйрік атын оның әкесіне сыйға тартады, өзі үйіне жаяу қайтады.

Кейде барған ауылдың қыздары салдың құлаған жеріне көп уақыт бара қоймайды. Ол жатқан жерінде өлген кісідей көзін жұмып жата береді. Бірақ ауылдың ақсақалдары атақты салдарды көп жатқызбай, қыз-келіншектерді алдынан тез шығарады. Шықпаса сал екі күн болса да жата береді. Бұл оның шарты. Тез келген қыз-келіншекке сал жібек

арқанды сол қалпымен тартады. Ел аралауға шыққанда ондай көп метрлі жібекті сал талай рет сатып алып жүрген.

Салды көп қыздар үйге алып келгенде оның қуанышы қойнына сыймай, өзіне өзі келеді, серпіледі. Бұл оның еркелік көрсеткені. Үй иесі халықтың жорасы бойынша салды ерекше қадірлеп алып келген қыздарға көп алғыс айтады. Бірақ кей бір қыздар салды сықақтап, мазақ етіп отырады.

Шалқасынан көп жатқан сал өзі аш, киімі ауыр, тез серпи алмайды, біраз бұлқынады. Соңынан ол ауылды өте қызыққа батырып, думан құрады. Ол өзі ақын, өзі әнші, өзі күй тартқыш. Өзінің ауызша шығарған өлеңдері мен сықақ қылған қыздарды олардан асыра мазақтай бастайды.

Дегенмен, сал болу оңайлыққа түспеген. Сал болған кісілер атасының барлық малын осыған жұмсап, кейін қартайған кезінде кедейленіп жүдеген (Біржан сал, Жамбас сипар). Сал болған жігіт мал-мүлкін былай босқа шаша бергенін оның туысқандары ұнатпаған. Салдық өмірден шығару үшін, туысқандары жігітке жақсы көрген қызын алып беріп, тынышталады.

Бұрын сұлу қыз іздеп, малын босқа тігіп жүретін сал, енді жібек асуды, алтын-күміс алып жүруді қойып, енді тек ән салып жыр айтудың соңына түседі. Абылай заманынан көркейіп өскен сал мен серілер әсіресе, Көкшетауда, Баянаулада, Ақмола, Ұлытау, Торғай бойында көп болды. Ол Айғаным заманында да өркендеп келді. Айғанымның сарайының алдында жаз күні ақындар, күйшілер, әншілер отыратын, жыр жырлайтын, сөз сөйлейтін үлкен сауық орны болған. Мұндай мәдениет дүниесі күн батыста Бөкей Ордасында жоғарғы сатыға жетті. Атақты күйшілердің көбі осында болды. Күнбатыста ой-санаға ұйытқы болған саңлақ адамдар Сырым батыр, Исатай, Махамбет, Дәулеткерей, Жәңгірдің өзі. Ол дайым күйшілер, әншілер тобын жинап олардың шалқып тартқан күйлерін халық ортасына таратып отырады. Солардың ішіндегі ең данышпаны Дәулеткерей Шығайұлы (1820-1871 жж.) Ол Қарамола қыстағында туып өскен, қазақша оқыған адам, орыс тілінде сөйлей білген. Күйді Дәулеткерей өзінің ұстазы Мүсірәліден үйренген. Дәулеткерейді бірінші рет суретке түсірген Т.Паули. Оның кітабы 1862 жылы Петерборда басылған. Ол суретті 1854 жылы акварелге түсірген Чередеев. Ол геолог Ауербах пен И.П.Корниловтың экспедициясына қатысып, қазақ пен қалмақ елінің тұрмысын көрсететін 33 суреттік көркем альбом жасаған. Альбом бүгінде Ленинград қаласындағы ЦГИА архивінде сақтаулы тұр⁴. Альбомдағы бір жақсы сурет Дәулеткерейдің жазғы киіз үйдің ішінде бейнеленген суреті.

Онда бір топ кісі жиналып, атақты күйшілердің тартқан күйін тындап отыр. Ортасында бір жігіт би билеп жүр. Чередеевтің жол дәптеріне жазылуы бойынша ұзын сыбызғымен күй тартып отырған атақты күйші Шеге 66 жаста, екінші домбырамен күй тартып отырған Дәулеткерей, олардың артында отырған Қапажан Байшегір қызымен Саражан – Дәулеткерейдің әйелі, қасында қымыз құйып отырған баласы Азаматкерей, сұлтан Көшекғали Шығайұлы, әнші, ән шығарушы Әланияз Құдайқұлов, бұрын Жәңгірханның аспазы болып істеген.

Дәулеткерей XIX ғасырдың орта кезіндегі атақты күйші, барлығы елуге тарта күй шығарған. Кейінгі кезде оның сәулетті күйлерін шалқыта таратқан өзінің туған немересі атақты домбырашы Науша Бөкейханов. Дәулеткерейдің күйлерінен сақталып келгендері –

---

⁴ Архив ЦГИА. Ф. 90, оп. I, д. 284, 1854 ж.

«Қос алқа», «Қыз Ақжелең» - атақты күйші Ақбал қына арнап шығарған күй, «Қоңыр», әсерлі күй «Керліме», «Шалқыма», «Желдірме», «Жұмбақ бике». «Жұмбақ бике» күйін Масқар елінің сұлу қызына арнап шығарған. «Бұлбұл» – әдемі құс даусын күйге шерткен. Күй тартатын барлық қазақ салдары, серісі күйдің үнін көбінесе жаратылыстың ағуынан іздеген. Оларға үлкен әсер еткен судың ағыны, желдің үруі, құстың әдемі жырлауы, көкте ойнаған найзағай да қазақтың күй жасауына зор үлес қосқан. Осы айтқан елестер әсіресе Тәттімбеттің, Дәулеткерейдің, Мұхиттың күйлерінде ерекше орын алып отырады. Дәулеткерейдің фәлсафалық күйлерін біздің заманға жеткізген оның баласы Салауаткерей 1918 жылы қайтыс болған, атақты күйші Мақар Жапаров 1922 жылы қайтыс болған, тамаша күйші Науша Бөкейханов.

XVIII ғ.соңында, XIX ғ. басында аты шыққан күйшінің бірі Мүсірәлі – Құрманғазының аяулы ұстазы. Мүсірәлі Сырым Датовтың ел басқарған кезін ардақтап, оған арнап «Сырым сазы» деген күй шығарады.

Жайық бойындағы асқан сері, атақты күйші Құрманғазы Сағырбайұлы (1806-1886 жж.). Оның асқан серілігін, атақты күйші екенін жазған журналист И.Савичев ел-елді аралап жүріп, Құрманғазыны И.Ф. Бородиннің үйінен кездестіреді. И. Савичев Құрманғазының қияпатын келістіре жазып, оны суретке түсіріп алады. Жас кезінде саясат жүзінен көп қиыншылыққа ұшырап, елінен қуылған Құрманғазы, Жайық бойын артта қалдырып, созылып жатқан кең сахара Сарыарқаға келеді. Арқасына кигіз қапқа домбырасын салып жүре-жүре таң қаларлық көркем жерлерге кездеседі. Алдынан алыстан көгеріп тұрған биік таулар, үзіксіз ағып жатқан мөлдір сулар, жайқалып жел үрлеген түрлі шөптер, биікке ұмсынған қыя тастар, бұлардың барлығы Құрманғазының шабытын көтеріп, әдемі елестер туғызады. Көгерген майса шөпке сондай қызығып, бір судың басында тоқтап, атының аузындағын алып, «жануарым бір кенелші» – деп қоя береді. Өзі домбырасын алып бір жылтыр тастың үстіне отырып, Сарыарқаның сәулетіне қарап бір таңданады. Оның көгерген көп таулары, жайлап соққан қоңыр желі, көсіліп жатқан айдын даласы оған бір қуаныш бергендей домбыраны бір неше рет шертіп-шертіп, сол арада отырып Сарыарқа күйін шығарады. Оның сарыны бір ғана елдің қызықты өмірі, шалқыған еркін дала, қуанышқа бөлейтін байтақ дүние. Саясат иен өмір күресіне арналған күйлердің ең жарқыны «Кішкентай», Исатай мен Махамбеттің көтерілісін ардақтауға арналған, «Қайран шешем» абақтыда отырып анасына арнаған күй, «Түрмеден шыққан» күй. Құрманғазы Орынбордан Ит жеккенге (Иркут қаласы) айдағанда, ол сол жерде тұра алмай, бір жылдан кейін қашып, жаңадан Сарыарқаға келеді. Бұл жерге келісімен ат – тонды болып көп қаражат жинап алады. Ең соңында өзінің туған жері Байұлы елінің ортасына барып, енді бір ғана күй шығару, күй тарту ісіне ауысады. Бұл кезде шығарған күйлерінің аса күштілері «Адай», «Ақсұңқар», «Манатау» (Үстүрт), «Серпер». Сарыарқадан алып қайтқан күйі, оны шығарушы Тәттімбет, сезімді әдемі толқытатын, төгіліп тұрған сыр, алға ұмтыла сермейтін жүйрік ырғақ, күшті бір ғана күн сәулесінен, жүректің қуанышынан алатын күй.

Жайық бойында атақты серілерден XIX ғасырда екі Мұхит болды, біреуі халық аузында аңызға айналған дарынды ойшы, атақты композитор Мұхит Мералиев (1806 жылы туған). Халық аузында аңызға айналған дарынды ойшы. Оның ұрпақтары екі жүз жылдай тегісімен күйші болды. Мұхиттың шығарған күйлерін біздің заманымызға дейін тартып келген атақты күйшілер Лұқпан Мұхитов, атақты Мұхиттың немересі Ғұбайдола Мұхитов. Екіншісі Мұхит Қаратаев (1843- 1916 жж.) белгілі сері, әрі ақын, әрі әнші, әрі күйші. Ол қазақ музыкасын аса сұлу тартатын ұлы шебердің бірі, аты аңызға айналған, тарихи заманның асқан күйшісі. Бұл Мұхиттың әнін, күйлерін таратушы ел арасында орасан көп. Сондықтан А.В. Затаевичтің бақылауынша, ол өзінің көп шығармалары мен

бүтіндей бір мектеп ашқан кісі дейді. Затаевичтің бұл сөзі көбінесе бірінші Мұхитқа лайықты. Мұхит сері жас күнінде әйелдердің еркелеткен аяулы адамы, сұлулықтың жарқын бейнесі. Қартайғанда ол шалқыған ашық жүзді, қуанышты сүйетін сұлу қарт. Оның шығарған әні, күйлері орасан көп. Халық аузында кейінгі дәуірге дейін айтылып келгендері: «Сал – сері туралы Мұхит әні «Қыпшақ» – ән, күй, «Сал-Ораз» – Ораз салдың үндері, «Ақ иіс» – домбырашы қыз, соған арнап Мұхиттың шығарған күй. Оны Мұхит үш домбырамен қосылып тартатын болған өзі, екі інісі – Жекен және Ашу. Олар үшеуі бірікпей үш жерде тартқан, бірақ, бір кісі тартқандай домбыралардың дауысы бүтіндей қосылып мөп-мөлдір болып шығып отырған. Халық бұл күйді ерекше ұнатқан. «Медет хан» оның сұлу қызына арналған бүкіл Қазақстанға тараған сұлу ән «Зәуреш». «Айнама көз», «Киелім» осылардың бәрін ұмыттырмай сақтап келген күйшілер Мұхиттың ұрпақтары Ануар Медетов, Шайқы Қаратаев, Досқайыр Бабасов, Ғабдұл Бөкейханов, Ғұбайдолла Мұхитов, Науша Бөкейханов, тағы басқалар.

Жайық бойындағы халыққа мәлім серінің бірі Сейтек Оразалиев (1861-1933 жж.). Ол Бөкей Ордасында Сірәжін ауылында туып өскен. Орта бойлы, қоңыр өңді, шашы көмірдей қара, көзі оттай жанған қаракөз кең маңдайлы. Оның мұрагері асқан күйші Исмағұл Көшебаев, Фазыл Сұлтанов. Оның күйлерін бергі кезге дейін ойнап жеткізген оның досы Науша Бөкейханов. Сейтек күйді бір ғана хан базарына барып жүріп үйренді. Көбінесе Астрахан түбіндегі түркімен күйшілерінен тыңдап жүрді. Қорқыттың күй сарынын айыру үшін Сейтектің бұл күйлері бір тарихи қазына.

Бөкей Ордасында Байқұмар деген бір кісі болған. Оның домбырашы, күй тартқыш Айша деген қызы болған. Сейтек осы қызды көбірек жақтайды. Бірақ, Байқұмар өте менменшіл Сейтекті менсінгісі келмейді.

Сейтек Айшаға арнап күй шығарады, атын «Бұлбұл Айша» дейді. Күйдің үні құстардың ән салуы сияқты көңілге өте тиімді, қоңырланып тұрады. «Бес қыз» атты әдемі толқынды күйді, көп қыздарға арнап шығарған.

Сейтек революция ісіне қатысып, көп жыл Сахалинда отырып, 1905 жылы еліне келеді. Сахалинде отырып сүйген қызы Забираға арнап хат жазып, күй шығарады. «Заман» деген күйінде айдауда жүріп елін сағыну, мұңын айту, сүйген жарын еске түсіру, үмітсіздік уайым сезіледі. «Айдау» күйінің (1904 ж.) мазмұны бостандық қашан келеді деп үміттену. Революциядан кейін шығарған «Еркіндік» күйінде халықтың еркіндік алғанына қатты қуанады.

Атақты күйші Сейтек 1923 жылы Мәскеудің ауыл шарушылық көрмесінде болып, қазақ қоймасында әр алуан күйлер тартты.

Маңғыстаудағы адайлардың аяулы күйшісі Абыл Тарақұлы (1750-1822 ж.). Жаратылыс оны берік қылып жасаған. Ол мықты балуан, атқыш мерген, ат сейіс, аңшы. Барлығы серілерде болатын қасиет. Күйді ол ескі дәуірде жасаған Қошқар деген күйшіден үйренген, түркменнің күйлерін көп тыңдаған. Оғыз-қыпшақ заманындағы данышпан Қорқыт сияқты ескі күйлерді жүйрік білген. Абылдың күйлері «Ақ желеу», басқа күйшілерде де кездеседі. «Нар ату» күйі болмаса, «Түйені атып түсіру» Сырым Датовтың көтерілісін мадақтауға арналған, «Ақсақ құлан Жошы хан» халық аңызын шалқытуға арналған тарихи күй. Оны соңғы рет А.В. Затаевичке мөлтілдетіп тартып берген белгілі домбырашы Ануар Медетов. Абылдың күйлерін бергі кезеңге дейін әдемі сақтап келген домбырашы Лұқпан Мұхитов (1884-1957 жж.).

Абылдан кейін Маңғыстауда талай атақты күйшілер болды, солардың ішінен жеке қара тұратындары Лекер, Жоламан, Есір, Өритан, Өскенбай, ең ардақты күйші әсіресе Өскенбай Қалмамбетұлы (1860-1925 жж.). Ол Жетібай қыстағында дүниеге келген. Әкесі Қалмамбет өнерімен жұрттан асқан аса қадірлі кісі болған. Өскенбай соның жұрт сүйген баласы. Өскенбай – құсбегі, мерген, ат сейіс, зергер. Серілерде болатын әдет. Күйді Дәулеталы деген қарт күйшіден тыңдап, үйренуге соған барып жүреді. Шығарған күйлері Ақан серінің «Құлагері» сияқты аяулы атына арналған күйі «Жирен жорға», «Ақ желең» атақты күй.

Ұлы жүз елінде «сал» болып жүрген көп болмаған. Халық айтатын аңыздарда жиі кездесетін есімдері Дәурен, Байсерке, Қожабек, Сатқынбай, Сүйінбай, Тезек сияқты ақындар серіге жақын.

Дәурен Құдабайұлы айтулы сал болған кісі. Салдық құрып жүріп, жас күнінде шапырашты елінің сұлу қызына бәйек болып, оны алады. Бірақ, қыз келіншек болып, дүниеден ерте кетеді. Сөйтіп алған келіншегі қайтыс болса да, жас жігіт Дәурен сал одан кейін әйел алмауды өзіне ант етіп қояды. Бұл махаббат жолын қуған салдардың бір өзгеше қасиеті еді. Дәурен сал Іле өзенінен өткенде оның алып жүрген жібегінің ұзындығы сонша, оның бір ұшы судың арғы қабағында шұбатылып жатады.

Ұлы жүзден шыққан белгілі салдың бірі Байсерке Құлышұлы (1841-1906 жж.). Әкесі Құлыш етікші, мұхтажсыз тұрған. Баласы Байсерке шымыр мықты болып, жеті жасынан домбыра тартып үйренеді. Кейін үлкейіп, салдық өмірге ауысқанда көптеген күйлер шығарады. Соның бірі «Ат ойыны» – атты алдына қойып күй тартуы, оны биге үйрету. «Жетпіс бұтақ» Алатаудың жемістері, соны әдемі күйге айналдыру. 1890 жылы Жетісуда үлкен жұт болып ел қатты күйзеледі. Мал жоқ, көзге түсетін семіріп жүрген қарға. Сал қарғаға тіл қатып – «сендерден басқа көрінетін еш нәрсе қалмады. Сендер менің қасымда болыңдар» – деп, қайғырып мұңаяды. «Дүние деген осы, төрт қарғадан басқа дәнеңем қалмады», – деп күрсінеді. Оған күй шығарып «Төрт қарға» – деп ат қояды. Бұл күй Біржан салдың «Тауық жылы» деп атаған жұт жылына (1862 ж.) арнағанға ұқсайды. Бәйсеркенің күйлерін бергі кезге дейін тартып келген домбырашылар Қожабек, Сатқынбай.

Елге аты шыққан салдың бірі Тарақты Дүйсебай сал. Оның көп барған жері жалайыр елі. Онда Дина деген бір сұлу қызға бәйек болып, бар мүлкін соның алдына апарып тартады.

Атасу өзенін қоныстаған тамалар ортасынан шыққан салды қазақ аңызында Балжан сал деп атайды. Бұл ескі дәстүрді көп қолданған салдың бірі. Ол әр қашан иығына түлкінің пұшпағын қадап, басына үкі тағып жүретін болған. Мінезі көбінесе Біржан салға ұқсайды, өлеңі де соған ұқсас:

Сұрасаң менің атым Балжан салмын,
Пайдам жоқ, зияным жоқ жүрген жанмын.

Демек, тура Біржанның айтуындай үлгіні Сарыарқада жасаған салдардан алғаны ашық көрінеді. Арқа мен Сыр бойын қоса білген күйшілер Қоңырат Әлшекей күйші, Ықылас, Сүгір күйші, оларды бергі кезде әкеліп жеткізуші Жаппас Қаламбаев. Әлшекей 1847 жылы Түменарық болысында туған, кейін аты аңызға айналған асқан күйші. Оның ең қызықты күйі «Ақсақ тоқты» сыбызғымен тартатын күй, «Ат үстінде ойнау» атты күй, тағы басқалар.

Әлшекейдің ұрпақтары тегіс күйші, олардың ішінде Қарабала, Дәнібек кейінгі заманға дейін Сунақшада тұратын.

Ықылас Дүкенұлы (1843-1916 жж.) Қаратау мен Сарыарқаның арасында, Шудың аяқ кезіндегі таманың қыстауларында туып өскен ғажайып күйші. Қорқыттың қобыз дәстүрін жарқын түрде ұстаған, оны ерекше сүйетін бір таңсық көрген адам. Ықылас қобызды бала күнінен қызық көре бастады. Олай болуына үлгі берген оның ата-бабалары, өз әкесі Дүкен – тегіс қобызшы болған. Қорқыттың қобызына бас иіп отырған саңлақтар. Олар халықтың эпикалы жырларын, заман-заманнан келе жатқан халықтың сұлу аңыздарын аса жүйрік білген. Ықылас сол бабаларының, әкесінің көп мұрасын есінде берік ұстап, қобыз туралы көп аңызды бала күнінен тыңдай береді. Ол қобыздың керемет ой түсіретін музыка аспабы екенін әкесінің күн сайын үйде отырып тартуынан көріп өсті. Әкесі сондай жүйрік қобызшы, ел аузында сақталған толқынды аңыздарға табынатын, бәйек болған жан күйетін істерді ашық түрде сипаттап отыратын. Оның үстіне Ықыластың асқан ерекшелігі, жаратылыс оған ағылып тұрған, жеткізбейтін мол дарын берген. Осыған орай ол қобызды жан-тәнімен сүйіп, оны сол бала күнінің өзінен әдемі тартып үйрене бастаған.

Ықыластың қобызы өзі жасаған қобыз емес, ол ерте кезден келе жатқан сәуегейлік мұраға айналған ескі қара қобыз. Оны әкесі Дүкен аяулы баласы Ықыласқа мұра қылып қалдырған.

Бұл қобызды мен 1946 жылы Бетпақдалада көшіп жүрген Ықыластың үйінен көрдім. Ол Созақ ауданына қарайтын «Талап» колхозының ауылы Көк-өзеннің бойында отырған еді. Ықылас ескі үйіне басшы болып отырған ақылды, сыпайы адам қартая бастаған оның келіні, қобызды алғашқыда көрсеткісі келмей, «тығулы жатыр» деген еді, соңынан түсінген соң көрсетті. Қобыз бүтіндей қап-қара, көп заманнан келе жатқаны түрінен көрініп тұр. Қобыздан бастап Ықылас туралы көп жаңалықты сол кісіден естідім. Әйел сөзге өте шебер және Ықыласты жақсы біледі екен. Ол кісінің айтуынша, «Ықылас ұзын күйді әр қашан өзен басында отырып тартушы еді» – дейді. «Оның әкесі Дүкен – ол да үлкен қобызшы. Осы қобыз сол кісіден Ықыласқа мұра болып қалған. Қобызбен байланысты халыққа үлгі болған ғажайып аңыздарды олар ерте кезден біліп келген, әсіресе Қорқыт туралы, оның жасаған қобызы туралы. Ықылас шалқыған оймен саңқылдатып айтып отыратын. Бұл аңызды ол бала күнінде әкесінен естіп, кейін қобыз тартып отырғанда, оны әңгіме етіп таң қалып отыратын. Оның көп айтатыны әсіресе Қорқыт туралы. Оның қалай туып, қалай қобызшы болғанын көп әдемі сөзбен, қобыздың үнімен жұртқа түсіндіріп отыратын. Оның айтуынша, Қорқыт қобызын арқасына тағып, желмаяға отырып, дүниенің төрт бұрышын кезген, бар тілегі өлімге дауа іздеу. Әсіресе қызық қылып тартатын Қорқыттың жел-маясы. Оның желдей есіп тоқсан дауа таба алмай күйзелгенде ақырын-ақырын боздап сарнауы – Ықыластың күйлеріне үлкен әсер берген.

Солардың ішіндегі Ықыластың сүйе тартатыны «Қорқыт күйі». Қазақстан сахарасында ескі заманнан қалыптасқан ұлы әфсана күй. Бұл күйді орта ғасырда атақты күйшілердің бәрі тартқан. Халық есінде көбірек сақталғаны Қойлыбай мен Балақай бақсының тартқан «Қорқыт күйі», XIX ғасырда күйші Қанқожаның тартқан «Қорқыт күйі» (Шоқан Уәлиханов), олардың соңын ала бұл күйді аяулы қобызымен өмір бойы тартқан Ықылас екенін көреміз. Ықыластың ой-елесі бойынша, қобыздың бір ғажайып жері, оны тартқанда ішінен Қорқыттың үні естіліп тұрғандай болады. Бұл аңыз ел аузында тап солай айтылып келген. Оның бір әдемі түрін жазып алған П.С. Спиридонов. Ол аңызда айтылған: «Сыр бойының жағасында тұрған Қорқыт моласының қасынан өткенде құлағыңа «Қорқыт-Қорқыт» деген әдемі күйдің дыбысы алыстан естіліп тұрады». Осы Қорқыт күйін шалқыта тартып, оны сұлу мұра еткен ойшының бірі Ықылас. Оның екінші күйі «Кертөлғау» -

«Ақсақ құлан» күйінің бір түрі, ескі дәуірден келе жатқан толғаудың бір түрі. Ықылас мұны да мөлдірете сәулетті етіп тартқан. Ықыластың маңайында болған қариялардың айтуынша, кейінгі қобызшы, сыбызғышылар мұны бұзып, басқалардың сарынына түсірген.

«Қасқырдың ұлуы» Ықыластың бір ерекше шығарған өзгеше күйі. Түп аңызы қыпшақ елінің ескі аңыздарынан шыққан. Бұл да Қорқыт аңызында кездесіп отырады. Ықыластың қобызбен тартуында алдымен бір қасқырдың ұлуын суреттеп, содан кейін екеуін, содан бір тобының ұлуын тапжылтпай суреттеп отырған.

Елдердің айтуынша, түнде отырып Ықылас осы күйді тартқанда ауылдағы иттердің үрейі ұшып, шуылдап үре шығатын.

Ықыластың асқан шығармасының бірі қобызбен тартатын «Қазан күйінің» негізі тама елінің тарихи аңызынан шыққан бір өзгеше күй, олардың атақты батыры Шораның жорығына арналған. Тама елінің тарихи шежіресі бойынша Шора батыр олардың түп ағасы. Қыпшақ заманында олар Қазан қаласының ішінде тұрып, Шора батыр кезінде олар Жайықтың басына ауысады. Тарихи оқиғаның меңгеруі бойынша олардың бір шеті созылып Шу өзенінің бойына, Қаратауға келеді. Осы тарихи аңызды Ықылас қобызбен күйге айналдырады. Оның күйінің дауысында Шора батырдың толғануы, соғыс түрі, елдің қажып шаршауы, кейін қуанышқа батуы көрсетіледі. Эпикалы жырдан шыққан «Қазан күйі» домбырамен де әдемі тартылады. Бірақ екеуінің мазмұны бір шығады. А.В. Затаевичтің зерттеуінше, «бұл күйде ескі заманның маршы, жорықтың түрі, соғыстың суреті көрінеді». Сөйтіп, бұл тарихи аңызды әдемі сақтаған тама елінде, оны күйге айналдырған ойшы Ықылас.

Қобызшы эпикалы аңызды аса жақсы көрген. Соның бірі қобызбен тартқан «Қамбар мен Назым» күйі. Қамбар кедей егіншілер қыстағында (тобыр) туып өскен, атақты аушы, сері, мерген, батыр. Ол өздерін басқаратын ханның атақты қызы Назым сұлуға ғашық болады, Назым да оның ерлігін, серілігін ісін ардақтайды. Бірақ Назымның әкесі, туысқандары Қамбарды қара қазақ деп менсінбейді. Ханның еліне жау шабады. Оларды жеңуге ханның шамасы жоқ. Назым оған қарсы Қамбарды шақырады. Алып ер жауды жеңіп елін қуанышқа келтіреді. Хан Қамбарды жақсы көріп қызын оған береді. Ықылас осы екі ғашықтың қосылғанын мақтаныш етіп, оларды қобыздың әдемі күйіне айналдырады.

Халық аңызынан Ықыластың тағы бір алған тақырыбы «Аққу» күйі, ескі дәуірден келе жатқан киелі құс әрі аңыз. Қобыздың күйі аққудың әдемі үнін, оның қалай ұшуын, оның қалай сәулетті жүзіп, жүруі ғажайып сұлу оймен шешілгені айтылады. Өзге таныс күйлерден Ықыластың сүйіп алған тақырыбы «Жез киік». Тайлақбайдың сыбызғыдан тартқаны (Шоқан Уәлиханов).

Ықыластың күйлерін мұрас еткен оның баласы Түсіпбек, Созақтан Сүгір күйші, немересі Дәулет Мықтыбаев, Жаппас Қаламбаев.

Сал мен серінің көп шыққан классикалық жері әрине Сарыарқа, оның ішінде Көкшетау, Ақмола, Баянаула, Қарқаралы, Торғай елінің бойы. Ертістің бас жағында, Алтайда, Тарбағатай тауларында жасаған сал мен серілері әбден ұмытылып біткен. Бергі кезге дейін айтып келгендері тек Тарбағатай жерінде өскен Ағаш аяқ, Қарқаралыдан Әсет әнші. Бұл екі әншіні де Құнанбай мен оның баласы ақын Абай өте жақсы көріп, олардың мұраларын өздеріне жақын тартқан. Алтай тауында домбырамен күй шалқытқан бір серіні Аткинсон суретке түсіріп, бірақ атын жазбаған. Әдемі киінген сері, ол найман елінің күйшісі.

Делбегетей тауында Ағаш Аяқ деген бір сал болған, Құлам тастағы жазуы бойынша оның шын аты Назар Сапаұлы. Назар Сапарұлы 1818 жылы туып, 1898 жылға дейін жасаған, түсі сары, көзі көк, өзі кедей болған. Ғашық болған қызына тез бару үшін, аттың орнына, екі ұзын бақан мініп үйренеді, соған орай «Ағаш Аяқ» атанып кетеді. Жүргенде сербеңдей басып, он шақты қадамды бір-ақ басып отырады. Оның жүріп өткен жерлері Қалба тауында осы күнге дейін «Ағаш Аяқ» деп аталады. Бақанмен жүру бір ғана аты жоқ кедей салдың ісі. Ғашық болған қызын барып көргенде бұл өте таңсық нәрсе болып көрінген. Ағаш Аяқ әрі сал, әрі суырылма ақын, әрі асқан әнші. Ол бір байдың қызына бәйек болып, онымен хат арқылы байланысып жүреді. Қыз оның өнеріне қызығады, көп мейірімі түседі. Бірақ қызды бір байдың баласына беріп қойған, жақын арада күйеудің «ұрын келетін» кезі. Қыз ол күйеуді жақсы көрмейді екен, Ағаш Аяқты ұнатқандықтан күйеу келгенше «тез кел» – деп шақырады. Ағаш Аяқ қуанып, екі бақанмен жүгіріп қыздың ауылына келеді. «Жәнекей» деген әнді сол қызға арнап шығарады. Ол керемет ойыншы, түрлі аң мен құстың даусына келтіріп ән салады, үнін неше алуан етіп құбылтады. Ағаш Аяқтың аты көп жерге аңыз болып тараған, оны Алтайдан бастап Сарыарқаның түкпіріне дейінгі елдер жүйрік біледі. Көп адамдар Ағаш Аяқты «Құнанбайдың әншісі еді» деп айтуы осыдан шыққан. Халықтың аңызы бойынша Ағаш Аяқ бақанмен жүруды нағашысы Апақ балуаннан үйренген. Өзінің шығарған жырында:

Атандым өзім Назар Ағаш Аяқ
Қалдым мен қашан достан жаным айып, – дейді.

Тарбағатайда жасаған серілердің ең бір әйдігі Әсет ақын Найманбайұлы. Ол 1867 жылы Қарқаралы аймағында, Қызыл-Арай төңірегінде туып, бала күнінде өзінің ата-бабаларының мекені осы әдемі тауларды қызықтап өтеді, өсе келе Тарбағатайдағы Бахты қаласына барып, оның медіресесінен сабақ оқыды. 14 жасында әкесі қайтыс болып, нағашыларына барып тұрады. Сол кезден бастап ол асқан әнші, әрі сері болып жүреді. Әсет өте сыпайы, нәзік жанды кісі болған, өзі оқымысты жазғандарын әр қашан қағаз бетіне түсіріп отырған. Ол ел аралап жүрмеген, әндерін шығарған жырларын тек үлкен сауық үстінде, қыз ойнақта, ұлы тойларда айтып жүрген, ел аралауды, сый алуды онша жақсы көрмеген. Оның бұл ардақты мінезі Абайға да ұнаған. Оның айтқан әндері «Әсет», «Үлкен ардақ», «Кіші ардақ», «Еркем-ай», «Ісмет». Өзі өткір тілді, шешен, мысқылшыл, айтыс ақыны. Сегіз сері, Ақан сері сияқты арап аңыздарын да әдемі суреттей білген. А.С. Пушкиннің «Евгений Онегиннің» аударған, оның қолжазбасы бүгінде Қазақстан ғылым академиясының кітапханасында сақтаулы тұр.

Арқаның салдарының келіп жеткен дәурені ХІХ ғасырдың соңы, одан кейін олар мүлде жойыла бастады. Бұл тегінде тұрмыс пен байланысты іс болу керек. ХІХ ғасырдың соңынан былай қарай салдар ел аузында аңызға айналып, тек олардың айтып кеткен әндері, күйлері, жырлары сақталып келді. Салдарды, серіні ұмытпаған көбінесе қазақтың жас әйелдері. Әдемі киініп жүрген жас жігітті олар «сал», «сері» деп атады. Сол айтқан кезден бастап сал өмірі бүтіндей азғындады. ХХ ғасырдың басында олар тым өрескел түрге көшті. «Салмын» деп өзін өзі атап жүрген кісілердің бойында жан күйінде бұрынғы салдықтың көркем түрі болмады. Ол бір құбыжық ойынға, өрескел іске айналады. «Салмын» деушілер жаман ер тоқымын теріс ерттеп, киімін теріс киіп, азып кетті. Ондай «салдар» қатарында айтылатын кісілер Тоқырауыннан шыққан Нұралының Сүлеймені, Кеңесбайдың Оспанбайы. «Сал» боламыз деп бұлар барлық малын босқа қырып, пішенін құлатып, ойына келгенін істеді. Ел ортасында бейуаз, бетімен кеткен кісінің бірі «Сары-ауыз» (Қарқаралы даласынан). Ел ішінде бүлік салып, ауыздықсыз кете бастаған соң, ел ішіндегі ақылды адамдар оған тию салып тоқтататын.

Сері мен салдың көп тараған жері Көкшетау төңірегі. Олардың бұл өлкеде көп екенін бірінші рет айтып жазған түрік елдерінің тілін жүйрік білетін ғалым Услар деген кісі. 1840 жылды Усларды Кенесары көтерілісін бақылауға жіберген. Бірақ ол қазақ тұрмысын зерттеуге айрықша көңіл бөледі.

Оның бақылауынша, қазақтардың сөйлеуі әзербайжан сөйлеуімен бірдей, айырмасы тек дыбысты өзгертіп сөйлеуінде. Алғаш Көкшетау қаласына келгенде ол көп жаңалықты көреді. Қаланың іші толып жүрген қазақ. Солардың ішінде өзгеше киінген көп қазақ салдарын көреді. Олардың бәрі франт, кербез. Кигендері ылғи жібектен тігілген қырмызы не жасыл кең шапан, басында шошақ бөрік, аяғына кигені көксауыр шоңқайма етік. Олардың өрнекпен әдемілеп кестеленген, түсі не қызыл не жасыл болып кездеседі. Көкшетауда ол кезде көп жүретін салдар Нияз, Шәрке, Сегіз сері, кейінірек Қанқожа Уәлиханов, Біржан сал, Тулақ, Ақан сері, Сейіткерей, Қозыке, ең соңында үкілі Ыбырай шығады. Бұлардың ішінен халыққа аса атақты болғаны Сегіз Сері, Біржан сал, Ақан сері, үкілі Ыбырай. Бұлардың топ тобымен шығарған сұлу әндері, күйлері, өлең-жырлары сақталған. Қанқожа мен Тулақтың, Қозыкенің ән күйлері, қағазға жазылмай, кейбір әншілердің не ғалымдардың (Шоқан) айтуында сақталған.

Баянаулада көркейіп шыққан салдардың ең ұлысы Өтебай сал (XVIII-XIX ғғ.), өзі күйші, өзі ақын, Байтен сал, Марғұлан сал, қаржас жаулыбай тобынан Өтебай – асқан әнші, ақын, оның баласы Әубәкір, сері Сұр Омар (Жаулыбай) ғажайып әнші. Абжан Атубайұлы сері Мұса мырзаның әншісі. Атақты әнші, әрі сері Жарылғапберді және Атубайдың Абжаны Мұсаға еріп Сырымбетке талай рет барған. Кейін Мұсаның баласы Сәкен Шыңғыстың қызы Нұриланы алуға барғанда қасына күйеу жігіт етіп, асқан әнші Жарылқапбердіні ерте барады. Екі әншінің екеуі де Көкшетаудың атақты салдарымен, серілермен кездеседі.

Абжанға көп әсер еткен Сегіз сері, Біржан сал, жас жігіт Ақан сері. Бұл екеуі Баянауланың әндерін Көкшетауға апарып таратып, оның ғажайып әндерін Баянаула мен Қарқаралыға әкеліп таратады. Оған Жарылғапбердінің бірнеше әндерін мысалға келтіруге болады:

Жігіттер шек келтірме құдыретке
Тілеймін медет бер деп барше үмбетке
Бауырында Көкшетаудың екі қызға
Ән бастым осылай деп Топай көкке.

Баянауладағы ең атақты күйші, өзі сері Өтепбай сал, руы қақсал. Ол күй тартқанда жұрт кейде көздерінен жастарын сорғалатып, сүйсініп таңдайтын (Мәшһүр Жүсіп). Ол домбыра мен тарихи дәуірден қалыптасқан ескі күйлерді тартатын. Оның тақырыбындағы күйлер «Саймақтың сары өзені» (Қытайға қарсы соғыс), «Боз айғыр» (Соғыс туралы ескі күй), «Ақсақ құлан Жошы хан» (ескі аңыз), «Боз інген», «Суға кетті ер Қотан» - тарихи заманда жасаған атақты күйші, ақын, серілікті ең алғаш таратқан жарқын кісінің бірі Қотан сері туралы «Қазан күйі» (соғыс суреті, ескі күй), «Алшағырдың ащы күйі» - атақты ер Алшағырдың ескі күйі, «Тәттімбеттің сылқылдағы», тағы басқалар.

Өтепбайдың аса келісті тартқан күйінің бірі «Бозайғыр» аңызы. Ескі заманда елді қытай әскері шауып тірі адам қалмағанда, Бозайғыр жалғыз өзі өлейін деп жатқан ердің қасында тұрып, азынап тұра алмайды. Құлағына тау ішінде тығылып жатқан елдің жылқысының үні естіледі. Жерді тарпып-тарпып жігітті үстінде отыруға шақырады. Жігіт есін жиып жануардың үстіне отырғанда боз айғыр жөңкіле алыстағы құз тауға тартады. Жігіт оның бір нәрсе біліп келе жатқанын сезіп еркіне жібереді. Құз таудың ішінде кіргенде боз айғыр есінеп, көзі жаудырап, бір жақсылық бар екенін біледі. Кейде арқырап кісінеп қояды. Өз жерінің шөбін, суын көргенде жаны сүйіп шұрқырап отырады. Бірақ тыныққан жігіт түсіп,

жануарды шалдырып алайын десе де айғыр елегізіп ілгері тарта береді. Алыстағы ауылдың жылқысының дыбысын ашық сезіп, тұрғысы келмейді. Елге таянғанда бозайғыр кісінеп жібереді. Ол кісінегенде тау ішінде жатқан көп жылқы тегіс кісінеп, шұрқырайды, олардың шұрқыраған дауысы бүкіл тау ішін жаңғыртады. Тығылып жатқан елдің көбі жас әйел, бала, қарттар екен. Олар кейін көбейіп тағы да ұлы елге айналады. Өзінің тақырыбы бойынша «Боз айғыр» күйі «Ергене-көң» аңызына өте ұқсас. Ергене-көң – Алтайдың бір биік басы. Қытай әскері келіп түркі тайпаларын шапқанда, I -V ғасырда олар осы Ергене-көң қорғауына тығылып, осы арада өсіп-өріп көбейеді. Тарих бойынша, онда тығылған елдер Ергенекті-найман, қият, қоңырат, қыпшақ, оғыздар. Күй осылардың басынан кешірген дәуірлерін суреттейді.

Баянаула салдарынан ескі дәстүр бойынша жас кезін қызық түрде өткізгендер Бәйтен сал мен Марғұлан. Олар кейбір киімін түйенің құрғақ құмалағын алтын суына бояп соны ішкі, камзол етіп киген. Олардың көп барған жері қаракесек шаншар елі, жақсы қызды да осы арадан тауып, соған үйленеді. Мәкеңнің бәйбішесі Айман Тәттімбеттің туысқандарының қызы, жарқын сыпайы ашық жүзді адам еді. Немерелеріне көп үлгі берді, әдемі аңыздарды жүйрік тілмен айтып отыратын. Бәйтен мен Мәкеңнің жас кезінде көп барған жері Әулие-Ата, Ташкент, Түркістан. Онда тек жібек іздеп баратын, әдемі нәрселерді сол жақтан әкеліп жүрген. Олар салдықты тек отыз жасқа дейін ұстап, үйленген соң салдықты тастап кеткен. Мәкеңнің шығарған күйлері «Бұхар-екем» - Бұхар Жырауға арнап домбырамен тартатын күй. «Ала ту» - бабасы Олжабай ерді еске түсіріп, сол кісінің туына арнап шығарған. Бұларды немересі жас домбырашы Маусым тартып отыратын. Сары ала тудың ұзындығы бір жарым метрдей, ені 80 см, біздің үйде әбдіреде тығулы жататын. Тек босанғанда қиналған әйелдерге шетінен үзіп-үзіп кесіп беріп жүрді. Ол тумен бірге Ғалдан-Цереннің Олжекене сыйға тартқан үш жарлығы бар еді. Оның әрбірінің ұзындығы бір жарым метрдей болатын. Бала күнімде мен оларды көп айналдырып, оқуын шығара алмай әуре болатынмын. Жарлықтың сол жақ бұрышында қызыл бояумен түсірген құба қалмақ хандарының мөрі бар еді. Мен Ленинградта оқып жүргенде (1930 ж.) шешем қайтыс болып, туды да, жарлықты да сол кісінің қабіріне салған.

Мәкең мен Бәйтен екеуімен қатар серілікті жақсы өткізген кісі Сұр Омар. Сұр Омардың толқынды әнші екенін ерекше сүйіп, дос болып өткен.

Баянауланың ілгеріде болған салдық, серілікті бергі кезде мұра қылып әкелгендер Жаяу Мұса, Сәлмен, Ашубайдың Әбжаны, Жарылғапберді. Олардың мұрагері Ағаш аяқ Мұстафа, Қали Байжанов, Сапарбек, Байбөрінің Сейсенбайы, тағы басқалары. Қали әнді Жарылғапберді мен Жаяу Мұсадан үйренген. Олардың ауылы Қалиге өте жақын тұратын. Ол Қоянды жәрмеңкесінде әр жыл қаракесек әншілерінің сұлу әндерін көп естіді. Абайдың әншісі Алмағамбет әншіні тындап, одан «Ағаш Аяқ», «Екі жирен», әндерін естіді. Ақмола жәрмеңкесінде Атбасардың (Терісаққанның) атақты әншісі Сатмағамбет шығарған «Әуілдек», «Еділбай» әндерін естіп білді. Сондықтан Сарыарқада айтылатын көп сұлу әндерді Қалидан артық білетін кісі аз еді. Өзінің шығарған әндері «Ардақ», «Тама» бірақ бұларды бұрынырақ айтқан Жарылғапберді.

Бір қызық әңгіме Қали Байжановтың қазақ музыкасын зерттеуші оны жазып алушы А.Ә. Бимбоэспен жолығуы. Ол 1923 жылы күз күні еді. Ол кісі Семейге келіп, облыстық оқу бөлімінің орынбасары Әбікей Сәтбаевпен кездесіп, қазақ музыкасын қалай жазып алуының бағдарламасын құрады. Әбең мені шақырып алып – сен осы кісіге көмек көрсет, театрға апарып әншілерімен кездестір. Қаладағы қарт әншілерді тауып солармен жолықтыр деді. Қали ол кезде Семейде театрда ән салып жүретін. Мен Қалиды Тоқырауынның бір жас әншісімен екеуін пәтерге шақырдым және ол сағатқа Бимбоэс та

келмекші болды. Пәтер ағаш үйдің бір кішкене бөлмесі, оған алпауыттай Қали кіріп келгенде эзер сифандай болды. Түрі батырлардың түріндей алпауыт, жауырыны кең, басы үлкен, қара көзі жаудырап, адамға бір қуаныш бергендей болып тұрады. Бимбоэс оның жан-күйінен сұлулықтың елесі аңқып тұрғанына біраз үңіліп таң қалып отырды. Сол арада-ақ әнші домбырасын гулете шертіп, әнді үсті-үстіне түйдектетіп айта бастады. Айтқан әндері «Шама», «Ардақ», «Гаухар тас», «Әуілдек», «Алтыбасар», «Қарға», тағы басқалар. Бимбоэс бұл әндерді әдемі жазылды деп соншалық қуанып отырды. Кейін Ленинградта басып шығарды.

Баянаула әншілерімен қатар шыққан аяулы серінің бірі Естай Беркімбаев ұлы (1874-1940 жж.). Шідерті өзенінің аяқ кезінде ескі Ақкөл болысында туып өскен. Түсі қызыл шырайлы, көзі шегірлеу келген үлкен, отырысы, жүрісі серілердің әдетіндей сыпайы, байсалды, өзі саңлақ кісі. Ән айтқанда өте салтанатты бейнемен, саспай толқынды шалықтаумен келтіретін. Ән айтудың алдында өзіне біраз рух беріп, шарықтай бастайды. Жан күйі толық кемеліне келгенде әдемі дауыспен шалқыта бастайды.

Естай өзінің әншілік өнерін бір ғана Жарылғапбердінің қоңырлатып көтеруінен алған. Жарылғапбердіні ол шын мағынасында «әннің ардагері» деп түсінген, оның әніне аса қызыққан. Тамылжытып әдемі қоңыр үнмен шалқыта романтика түрінде айтуы Ақан серіге де өте ұқсас.

Естай жас кезінде Сарыарқаны тегіс аралап шыққан, оның барған жері Баянаула, Қарқаралы, Шыңғыстау, Ертіс бойы, жоғарғы Қара Ертістің жағасы, Өр Алтай: Тарбағатай, Лепсі, өзенінің бойы, солардың жарқын елін көруі, Күнбатыста Ақмола, Атбасар, Обаған өлкесі.

Көкшетау, Баян Аула көрдім бәрін
Ұлы Ертіс, Омбы, Семей араладым.
Қарқаралы Қара өткел, Есіл бойы,
Еркелетті уақ, керей, басентін.

Елу жасқа дейін осы елді тегіс аралап, одан кейін «сонша жүре берудің лайығы жоқ» деп мал шаруасының соңына түседі. Оның аса сүйген қызы Маралды болысындағы атақты сұлу қыз Хорлан. Бірінші әнін осы Хорланға арнап шығарады. Оның сұлулығы сондай күшті, роман сияқты болған соң, ол барлық қазақ сахарасына тарайды. Біздің бала күнімізде бұл әнді ғажайып түрде айтатын Баянауланың әншілері Фәрит Абсаттаров (Керекуде тұрған), Барбар Мусин, Ертіс бойында Ақсу, Алтыбай, Маралды болыстарының оқып жүрген жас жігіттері сұлу дауыспен айтатын, солардың бірі Рамазанов еді.

Мен 1926 жылы Ленинградтан елге демалысқа қайтып келе жатып, Павлодарға Жаяу Мұсаның қызы Анна деген кісінің үйінде жатқанымда, ол жігіттер Ертістің шығар аузына бір үйді тіктіріп мені апармақшы болған. Бастап жүрген Кәрім Сәтбаев, «Хорланды» ондай қазір ешкім айта алмайды. Кәрім ұзын бойлы, ашық жүзді, көзіне пенсне киген, бар музыка аспаптарын сол үйге апарып жиып қойған. Оның қасында Рамазановтар, Павлодар қаласының ән салатын көп жігіттері бар, «Хорлан», «Екі жирен», «Ардақ» әндерін айтып, ол үйде екі күндей жаттық. Үй сондай көркем, сұлу, бесентін елінің асқан төрелері жасаған. Бұл елдің салтанаты көп елден артығырақ тұрады. Сол үйде отырып жігіттер Хорланның өзі бір ғажайып кісі «әнін тыңдау мен қатар өзін көріп қайтса тіпті жақсы болар еді» деді. Баруға келістік. Өкінішке орай, сол жылы елде сүзек болып Хорлан ауырып қалыпты. Біз оған жете алмай Керекуге қайтып келдік, Естай Хорланды есіне түсіргенде айтқан:

Қызығымды көп көрді бәсентиін
Қолына алып еркелетті момын елім, - деп,

Хорланның шыққан елін сондай ардақтайды.

Сал мен серінің көп шыққан жері Ақмола, Сарысу, Есіл, Нұра өзенінің бойы, Қорғалжын төңірегі. Мұнда жас күнінде сері болып кейін ақындық жолына түскен кісі Құлтума – теңіз бойының атақты серісі, айтыс ақыны. Сейдалының асында (XIX ғ. орта кезі) ол Көшетаулық Тоғжан ақынмен айтысады. Ең атақты салдар Өтебай сал, Төлебай сал, Сары-Тоқа, Қаспақ сал.

Есіл бойындағы қыпшақтар арасынан жеке қара шыққандары Иман Жүсіп – сері, ақын, жазушы, Қошан сері, Бекетай Тәттіұлы (Омбы қыпшақтарынан). Иман Жүсіп сері болғанын өзі айтып суреттеген (жоғарыдан қара).

Ең ескі салдардың бірі Қуандықтан тараған Өтебай сал, қыстауы Ортауға таяу Көктің – көлдің жағасында болған. Өзі үлкен бай, әкесі Күшікбайға он екі мың жылқы біткен. Ол жылқыны сал болып жүріп желге шашады. Өтебай XVIII ғ. соңы кезінде туған, 1835 жылы Сапақ бидің ағасы Қорыспайға ас бергенде соған қатынасады. Бұл асқа Баян-ауланың атақты биі Шоң, қасына атақты жырау Сақау ақынды ертіп келеді (Мәшһүр Жүсіп). Өтебай бұл аста өзінің ерекшелігін көрсету үшін, көп жасаулар дайындайды. Ең алдымен жүз биенің құнына түскен әдемі сәукеле жасатады. Ол сәукеле Сапақтың қызының сәукелесінен артық болсын деп, шеберге тағыда алтын, бриллиант қосып береді. Бұл асқа барған кісілердің бәрінен асып түссін деп, жүздеген түйені әдемі кілемдермен малындырып, көркем сәукелені басына киіп, өзі әкелген он қанат ақ үйге келіп жатады. Сәукеле басында, аяғында өрнектелген көксауыр етік, үстінде жібек торқадан істелген кең шапан. Басына үлкен мамық жастық қойып, арқасын сүйеп, аяқ жағына есіктей үлкен айна қойдырып, өз түрін өзі қарап мазақ етеді:

- Мә, бар болғаның осы ма? Бар түрің осы ма? Пішінің ұрайын! Көтімді сүртейін! -деп, аузын осыртып, айнаға қарап ернін шығарып... өзін-өзі келемеждеп жатады. Сол кезде Өтебайдың үстіне Баян-ауланың қарт ақыны Сақау жетіп келеді. Келісімен өленді үсті-үстіне ағызады. Өтебай басын көтеріп үйден барып қысырық ал дейді. Ақын – басыңнан бермесен үйіңдегінің керегі қанша? - деп өлеңмен қусырмалайды.

- Олай болса, өзім де сүйкімсіз болып түрімді бұзып жатыр едім. Ененді ұрайын, осыны әрмен алып кетші.

- Мә, қайтып көрмегенім осы болсын! - деп, басынан сәукелесін жұлып алып, есікке қарай лақтырады. Сәукелені қанша көп ұсталар, зергерлер, өрнекшілер жиылып, алтын, күміс, бриллиант жауып, өте қымбатқа түсірген. Бірақ бай үйінен шыққан салға ол атқал сияқты көрінген. Шоң би осы астан кейін қыс күні қайтыс болады да 1837 жылы Әзіретке апарып қояды.

1838 жылы ас береді. Түріне қарағанда, Өтебай сал бұл сәукелені, малынған кілемдерді тек сыйға тарту үшін әкелген. Оның бар ойы өзінің ерекшелігін осы байлық арқылы асырып түсуді мақсат еткен.

Оның тағы бір өзгешелігі Баянауланың Бәйтен салы сияқты киетін ішікті, қамзелді киіктің құмалағынан істетіп, оны тігуден бұрын алтынның суына малып, жағасына барқыт салдырып, ішін жібекпен астарлатып отырған. Төбесіне арқардың мүйізінен телпек жасатып, жұрт алдына шыққанда:

- Міне, менің Іскендір Зұлқарнайыннан не кемдігім бар?- деп, серпіле мақтанатын.

Сарысу бойында XIX ғасырдың ішінде жасаған сондай ескі салдың бірі Төлебай сал. Оның өзгешелігі де орасан күшті болған. Басқадан ерекше көріну үшін ол киімді бір ғана қойдың құмалағынан тізіп жасатқан. Құмалақты кейде жасыл, не қызыл бояумен бояп, оған не жасыл, не қырмызы түс берген. Бірақ құмалақ екені жарқын сезіліп тұрған. Құмалақтың орнына кейде қайыңның безінен құмалақ жасатқан, кейде көп асықтан боятып, соны ішіктің тысына қадаған. Жағасын барқыттан, астарын жібектен істетіп бұның барлығы өзгеден артық болып көрінудің тәсілі.

Төлебайдың көп барған жері Қарқаралы шаншар елі. Ол жердің адамдарды сауыққой, әнші, серілері көп, қыздары ашық жарқын келеді. Өзіне сүйген қызды осы арадан алған. Осы араға талай келіп, талай рет қайтып жүрген.

Бір рет барғанда, киімдерін ыңғай боялмаған қой құмалағынан тіктіріп, Едірей тауында жиналып отырған бір топ кісінің үстіне келеді. Олар бір атақты домбырашы қарт өліп, соны қойып жатқан кісілер екен, Төлебай өзінің қулығын пайдаланып – «е, қоярларың көбейе берсін» - дейді. Оған ыза болған бір жігіт – «мынау не оттап тұр!» - деп, күреппен Төлебайды ұра бастағанда, ортасында отырған Алшынбай би дауыстап – «тима! Не сөйлеймін десе оның еркі бар. Тоқадан келген Төлебай сал» - деп көпшілікті таныстырады. Төлебай ыза болған жігіттің көңілін басып – сен менің бұл сөзімді турасынан алма. Менің ілгеріде мұндай нәрсе болмасын деп айтқан көңілім ғой деп, жігітке сыпайылық білдіреді.

Төлебай тек сал болып қалған жоқ, ол мосқал тартқан кезінде әлеуметтік іске көп қатынасты. Тоқа Шоң бидің қол астында оның ақылшысы, кеңес беруші болды.

Шоң Сапақ бидің ағасы Қорыспайға ас берген жылы (1835 ж.) туған. Ол асқа Баянауылдың атақты биі Шоң да қатынасқан. Сол жылы Тоқа Телқозы Шоңды үйіне қонаққа шақырғанда әйелі босанып, «бұл бізге бір ырым болды», - деп, оның атын да «Шоң» деп қояды. Тоқа Шоңның әлеумет ісіне қатысуы 1855-1890 жылдар арасы. Төлебай салдың онымен істес болуы да осы жылдар арасы. Шоң алпысқа таянып қартая бастағанда, әлеуметтік істен босанып, оны енді баласына береді. Баласы Оспан Шоңның өзіндей халық бұқарасына болысуды білмейді, қайта көп наразылық білдіреді. Бұдан кейін Толыбай сал да Шоңның үйіне баруды бүтіндей қояды. Оның неге келмей безіп кеткеніне Шоң да қапа бола бастайды. Бір күні шоң Төлебайды үйіне шақырып, «Төке, көптен бері біздің үйге келмей кеткенің қалай?» - деп сұрайды. Төлебай оны жырмен тұспалдап білдіреді:

- Уа, Шеке, бір ақсұңқар құс бар еді, оның алған құстарын бір жапалақ келіп жеп жүруші еді. Ақсұңқар алтын тұғырынан түсті, оның орнын енді жапалақ басатын болды, Ақ сұңқар кеткен соң ел де күйзелетін болды, оларда наразылықтан басқа еш нәрсе қалмады деп күңіренеді, мұны жақсылап түсінген Шоң би, баласын әділдікке, игі іске ие болуға шақырады. Міне Төлебай салдың бір аялы ісі - осындай қара бұқара елге болысуды бір ұйығы міндет деп санаған.

Сері мен салдың көп жинаған жерінің бірі Қарқаралы аймағы. Оны XIX ғасырдың бірінші жартысында бақылаған А. Янушкевич әдемі сипаттаған. Сал мен серінің өмірі мұнда XVIII ғасырдың соңы, XIX ғасырдың бірінші жартысында күрделі болған.

Халық аңызының суреттеуімен Шаншар елінің ішінен аты көп шыққан сері, салдар XVIII ғасырдың өзінде көп болған. Олар әсіресе Тәттімбеттің арғы аталары, Қазыбек бидің

маңайына жиналған серілер, әншілер, ақындар, атақты күйшілер. Соның бірі бәсентин Ұзақ сері, әнші, құсбегі. Ол XVIII ғасырдың соңында, XIX ғасырдың басында Ертіс бойында Бесқарағайда серілік қуған кісі. Оның бір өзгешелігі, ешкімде жоқ қыран құс салумен аты көпке тараған сері, құсбегі, оның атақты қыраны Солтүстік мұз теңізінде жүретін жойқын көк сұңқар. Ұзақ оған «Көкжендет» - деп ат қойған. Бұл қыран күніне отыз үйрек, он қаз іліп жүрген. Он екі түлектен кейін Ұзақ аяулы Көкжендетін жоғалтып, көп уақыт таба алмай, оған арнап әдемі ән шығарады:

Көкжендет тұғырың алтын
Маржан баулы,
Отырушы ең
Ағаш үйде асыраулы,
Күнінде отыз үйрек
Он қаз ілген,
Бар ма екен
Сендей қыран тояттаулы?

Бір жыл Ұзақ сері Ертістен өтіп, өзінің атақты сұңқарымен Ертістің сыртын алатұрған Дегелең, Едірей тауларына аң аулауға шығады. Ол жерді қоныстайтын шаншарлардың айтуынша, ол жерде көп жүретін аң әдемі қара түлкі. Ол итке де, бүркітке де алдырмайтын тәсілқой, тезінен орманның ішінде, не тасқа тығылып кететін. Ұзақ сері Едірей тауының ішінде қонып, таң ата аң аулауға шығады. Бақылап қараса, бір түлкі зымырап орманның ішіне қарай зулап бара жатыр екен. Көргеннен ақ сұңқарын жібереді. Ол көзді ашып-жұмғанша болмай түлкіні ұстап, екі көзін шұқып түсіріп, әлсіретіп отырады. Ұзақ әлсіреген түлкіні бастан ұрып өлтіреді, сілкіп-сілкіп жерге тастайды. Сұңқарының арқасын, басын сипап аялайды. Дем алып болған соң оған түлкінің тілін алып жегізеді.

Демек, ерте кезде Қарқаралы жерінде серілік құрған кісінің бірі осы Ұзақ.

Онымен қатар шыққан ақын, әрі сері Жанақ ақын (1776-1846 жж.) ол тілге орасан шешен, сөзді тауып айтатын білгіш, ескі аңыздарды, эпикалы жырларды жүйрік білген ғажайып жыршы. Сондықтан халық Жанақты ерекше қадірлеген. Ақын өзінің сиқырлы сөздерімен халыққа орасан үлгі берген.

Жанақтың туып-өскен жері Кент тауының іші, Қарқаралы қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай алпыс шақырым жерде тұрады. Бұл таудың ішінде «Жанақ қыстауы» дейтін қыстаудың орны сақталған. Жанақ ел аралауға шыққанда қобызын арқасына тағып, сол таудың асуынан асып жүрген. Кент тауын қазақтың ескі аңыздарында «Қазылық тауы» деп атайды. Жырда айтылатын «Қарқаралы - Қазылық» соның бір түрі.

Жанақ ақыннан қалған ұлы мұра «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының ескі нұсқасы. Бұл жырды ақын XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бірінші жартысында айтып келген бір ғажайып аңыз. Ол жырды ақын көбінесе ұлы той үстінде, не атақты ас беру үстінде айтып жүрген. Сондықтан халық Жанақты ерекше ардақтап, оған қымбат сый тартып жүрген. Бірінші сыйды Жанаққа 1816 жылы тартқан. Барақтың әкесі Солтыбай төре, екінші рет «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын Өскенбайдың асында асқақтатып айтқаны үшін Құнанбай оған сұлу ат сыйлап, үстіне қамқа тон жауып, алдына топтаған мал салып береді.

Жанақ бір жағынан белгілі айтыскер ақын. Ол атақты Сақау ақынмен айтысқан, Сабырбаймен, Найман баламен айтысқан. Жанақ өз заманындағы болыстарға, ел

бастаушы төрелерге өте сын көзімен қараған. Солардың ішіндегі адамға әсер ететіні «Рүстем төреге айтқаны». Рүстемді асқақ сөзбен батыл сынағаны үшін, Рүстем оған бас иіп, қадірлеп астына ат мінгізіп, үстіне асыл тон кигізеді. Оған айтқан сөзі:

Ау, тақсыр, елге барсам шынымды айтам.
Көз көріп, ой жорыған сынымды айтам,
Жетіскен, жеткендерді айта келіп,
Балтамен шабатұғын мініңді айтам.

Жанақты халық бұқарасының қатты сүйгені, оның осындай әзіл тілімен сөйлеуі, зұлымдықты аямай ашық түрде сынауы.

Сал мен серілердің жарқын сөзді ашыла айтуы әсіресе ұлы жиылыстарда, жойқын тойда, ұлы ас үстінде еркін айтқан. Халыққа мұра болған аңыз бойынша, ондай жойқын астың бірі Өскенбайдың асы. Онда жырдың, әннің, ғажайып күйлердің аса көп айтылған орны. Оған қатысқан серілер Тәттімбет, Жанақ, Түбек ақын (1836 ж.). «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының ең ескі, ең көркем түрі де осы арада айтылады: екінші ас Сарысу өзені бойында болған Қорыспайдың асы (1866 ж.), онда Арқа серілерінен бармай қалғаны кемде-кем-ақ: үшінші ас Сайдалының асы (1843 ж.), онда Құлтума мен Тоғжан ақын екеуі айтысып, саясат, сауда тақырыбын көтереді. Төртінші ас – Тұрлыбектің асы, онда Біржан сал шығып сөйлейді.

Ең жойқын Ұлы жүз Қожамқұлдың асы. Оның түріне байлығына қарағанда, ондай ас еш жерде болмаған. Қожамқұлдың баласы Мақсұт өр ауыз қатал кісі болған. Байлардың мыңдаған жылқысын өз еркімен ағаш қашаға (қора) қамап, оны молынан қырғызған. Әкесінің асына қазақ, қырғыз, өзбек, ойғыр басшыларын жияды. Олардың ойыншы, музыканттарын шақырады. Қарқаралының бойында мыңдаған жерге үй тіктіреді. Бәйгеден бірінші болып келген жүйрік атқа тоғыз күң, тоғыз құл, тоғыз отау тартады, екінші атқа 500 жылқы береді. Бұны феодализмнің әбден шарықтап жеткен жері деуге болады.

Сарысу бойындағы Қорыспайдың асы да осыған таяу болған. Асқа сойған мыңдаған жылқының қаны-жыны Сарысу өзенінің бойында тау-тау болып үйіліп жатқанынан, бір жыл бойы одан жылқы су ішпей жүреді.

Қарқаралы аймағында сал мен серілердің аса есейген кезі – Құнанбай мен Алшынбайдың кезі (1825-1860 жж.), Құспек пен Жантайдың кезі. А. Янушкевичтің айтуынша, Құспектің қасында ағайынды екі сері болған Қожамсүгір, Қожамжар. Екеуі де асқан әнші, ақын, сауыққой, атақты мерген. Қарқаралы қазақтарының таңдауынша бұлардың екеуі де Орынбайдан жарқын түрде анағұрлым айтады (А.Янушкевич). Құспектің сынауынша, «бұл екеуінен гөрі де Алшынбай мен Құнанбайдың аясында жүрген Тәттімбет пен Жанақ табылмайтын жүйрік, олар бұлардың тәңірісіндей» - деген.

Біз енді Тәттімбет туралы тоқталып көрейік.

ТӘТТИМБЕТ

Тәттімбет Қарақаралы аймағына кіретін Мыржық тауының қасында, Мүшек бұлағының жағасында Қызылжал деген қыстақта 1813 жылы туып, билік қызметін 1844 жылдан 31

жасынан бастады, Нұрбике – шаншар елінің биі⁵. Сол Мыржық тауының түбінде өсіп-өніп, сол арада 1861 жылы дүниеден көшеді⁶. Қабірі Түндік өзенінің сол жақ жағасында, бабасы Мүшкенің Шошақ тамының ішінде. Онда әкесі Қазанғап, Тәттімбеттің өзі, баласы Исатай бәрі тегіс осы бейіттің ішінде. Өзі өлген соң, орнын үлкен баласы Мұсатай басып, шаншар елінің билігін қолына алады⁷. Баласы Мұсатайдың қабірі Тәттімбеттің туған жерінде, Мыржық тауының қасында. Оның жатқан күмбезі Есім бәйбішенің атымен аталады. Есім Тәттімбеттің тоқалы, Мұсатайдың өгей шешесі.

Тәттімбеттің ағасы Құттымбет 1805 жылы туған, Нұрбике – шаншар елінің атақты биі, ол да асқан күйші, інісі Ырысымбет – үлкен домбырашының бірі. Балалары Мұсатай, Қисатай, Исатай. Мұсатай әкесі қайтыс болған соң 1862 жылы Қарқаралының қазысы болып сайланады. Оның баласы Шайқы Совет дәуіріне дейін жасап, Семей қаласында тұрды, кейін Аякөздегі қызына барып, сонда қайтыс болды. Қисатайдан Кәбіш, одан Өзбек – Тәттімбеттің шөбересі.

Тәттімбеттің кейбір тарихи белгілері, мөрі осы Өзбектің сандығында сақталған. Тәттімбеттің өмірбаянын, оның күй тартуын жақсылап айтып берген осы Өзбек пен оның туысқандары. Олардың айтуынша шаншар елінің жайлауы Тәттімбет пен Алшынбайдың кезінде Шідерті өзенінің аяқ кезеңінде болған. Ол жерге Түндік өзенінен көшіп, Әулие-Қызылтау, Шақшан өлкесін кесіп баратын.

Алшынбайдың басына орнатқан тамы да сол Шідерті өзенінің жағасында болған. Бұлардың айтқан сөзі Шідертіні қоныстап отырған Сүйіндік елінің сөзімен бірдей. Сүйіндіктердің айтуынша да, «XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың бірінші жартысында Шідерті өзені бойында тұрғызылған көп бейіттер тегісімен қаракесек, шаншар елінікі еді». Қазыбек бидің қартайып дүниеден көшкен жері Баянаулалық Далба деген жер. Ол жерде Қазыбекті сатыға өрелеген қиған тастар сақталған, денесін Әзіретке апарып қойған.

Бұларды бүгінге дейін жақсы білген кісі Алшынбайдың немересі, Қақабайдың Ермағамбеті. 1975 жылы тоқсан жасқа келген әлі кәрілік жеңе қоймаған сұлу қарттың айтуынша, Тәттімбеттің жүйрік таныған адамы Мұса мырза – ақылды, байсалды, көп тыңдайтын, халық шаруасын жүйрік түсінген кісі. Тәттімбет оны мен құда болып, баласы Мұсатайға оның қарындасы Шамсияны алып береді, ол екеуінен немересі Шайқы туады. Бүріктбайдың қызы Ақбет сұлуды Қисатай алып, одан Зікен туады. Қисатай асқан домбырашы, әкесінің тартқан күйлерін бергі заманға дейін мұрас етіп келген.

Бір қызық оқиға, Тәттімбет тек серіліктің қызығына түсіп кетпей, ол шаруашылық жұмысына орасан көңіл бөлген. Ол Түндік өзенінің бойында әдемі қала салу үмітімен, патша үкіметіне арыз беріп, рұқсат сұрайды. Бұл әңгіме ел аузында сұлу аңызға айналады. Сол сияқты ағаштан үй салу ісін де жүзеге асырады. Ағасы Құттымбеттің қыстауы өзінен алыс емес, Мыржық тауының ішінде тұрған⁸. Інісі Ырысымбеттің ағаштан тұрғызылған

---

⁵ Формулярный список о службе волостных управителей, ЦГА Каз ССР, ф.374, оп. I, д., 2695, л.л. 67-68: Д. 2691, л. 14.

⁶ ЦГА Каз ССР Ф.345, оп. I, д. 101, л.92

⁷ ЦГА Каз ССР; ф.369, оп. I, д.1932. л. 14-15.

⁸ ЦГА Каз ССР. Ф. 374, д. 2397.

қыстауы, ағаш үйі Дастар тауының ішінде жарқырап тұрған⁹. Оның тағы бір ғажап ісі Қарқаралы төңірегіндегі қаптап жатқан кен орындарын зерттеп, одан металл балқытып шығаруды өнердің бір түрі деп түсінген.

Осыған орай 1856 жылы 12 маусым күні Сібірдің генерал-губернаторы Босфортка арыз жазып, кен балқытып шығару туралы рұқсат сұрайды. Арызында айтқан: Сібір өлейетіне қараған қазақ даласында ескі кен орындары орасан көп. Оны зерттеп байқаса, одан алтын, күміс, жез, қорғасын тағы басқа түрлі металдар көп шығатыны айдан анық. Осыны іздеп табуға, қорытып металл алуға, тау заңының ережелерін көрсетіп, пайдалануға еркі бар екенін айтып арыз жазған. Аяғына Нұрбике-Шаншар болысының ел басқарушысы, - деп мөрін басқан. Арыздың бұрышында сол кездегі ұлықтардың біреуі Тәттімбеттің кім екені туралы түсінік жазады. Қарқаралы аймағының биі Нұрбике – Шаншар елінің жүз басы. Қазір қызметтен бос. Саудагерлер гильдиясына жазылмаған, бірақ ел ортасындағы қадірі ең күшті. 1842 жылдан 1854 жылға дейін Нұрбике-Шаншар елінің ел билеушісі болды. Осы жылы өзінің өтініші бойынша қызметтен босатылды¹⁰. Демек, кен жұмысымен шұғылдануы ел билеу ісінен босанып қалған соң ойға түскен нәрсе. Ол жылдары Шыңғыс Уәлиханов та орнынан алынып бос қалған.

1855 жылы Орта жүзден Петерборға елші болып барғандардың ішінде Тәттімбет те бірге болған. Солардың әр біріне патшаға таныстыру үшін сенатта отырған білетін кісілердің жазуында Тәттімбетке ерекше ой бөліп, оның аяулы кісі екені сипатталған. Онда айтқан: «Таттимбет избран от пяти Каракисекских волостей Каркаралинского округа, почтеннейший би управляет Нурбике – Чанчаровской волостью с 1842 по 1854 год. С особенным усердием и уважением в народе по своему уму и добросовестности... пользуется особенным уважением в народе, как по благонамеренному образу своих действий, так по значению своего отца – родоначальника Чанчаровской волости, оказавшего немало важных услуг правительству при открытии Каркаралинского, а затем Баянаульского округов; Брат же Таттимбета, Куттумбет Казангапов в 1826 году участвовал в депутации, бывшей в Петербурге, имел счастье удостоиться представления государю и награжден чином поручика»¹¹. «Тәттімбет - дейді жазуда Қарқаралы аймағының бес болыс елінің өкілі, аса қадірлі би. Ел басқаратын жері Нұрбике-Шаншар болысы, қызметте 1844 жылдан 1854 жылға дейін. Жұмысты аса қажырмен, мол ақылмен, әділдікпен атқарады. Өзінің кемеңгер ойымен, әкесінің беделімен ел арасында аса даңқты, әкесі Шаншар болысындағы қазақтардың ұлы атасы, оған бас иеді. Қарқаралы, Баянаула дуандарын ашуға болысты. Туысқаны Құттымбет 1826 жылы Петерборға өкіл болып келген. Патшаға көрініп бақыт құшағына кірді, «поручик» деген атақ алды. Архив мәліметтерінің суреттеуінше, Тәттімбеттің әлеуметтік ісі осындай жарқын, әрі күрделі болған.

Тәттімбет орта бойлы, жарқын жүзді, көркем кісі болған. Сыртына киетіні алтынмен кестелеген жарғақ тон, қыс күні қамқа тон, басында бұшпақ бөрік, аяғында көк саур етік. Киімі қандай көркем болса, ат-тұрманы да сондай көз тартатын, сәулетті болған. Тәттімбеттің осы бейнесін 1846 жылы Түндік өзені бойында А. Янушкевич көреді.

⁹ Дело о разрешении бию Нурбике Чанчаровской волости Каркаралинского окружного приказа Р. Казангапову строительства домов на урочище Дастар 1854 г. ЦГА Каз ССР Ф.345, оп. 1. д.1912.

¹⁰ Фридрикс. Госархив Омской области, Ф.3.Д. 3902, 2-2.

¹¹ ЦГИАЛ, ф. 1265, оп.1855, д.27, л.л.9-10, 34-35.

Халық аңызының суреттеуінше де, Тәттімбеттің абыройы халық ортасында мейлінше күшті болған, ол әділдікті сүйген. Алшынбай мен екеуі кейде өкпелесіп қалса, Алшынбай ұзақ уақыт көріспей жүруге шыдай алмай, Тәттімбеттің үйіне өзі келіп, бас ұрып, онымен бір ауызды болуды өзіне міндет еткен. Алшынбай қызын Құнанбайға бергенде тойды басқарған Тәттімбет.

Тәттімбет оған бар жан-тәнін салып, тойды қызық етіп өткізуге тырысады. Көптеген ғажайып күйлер тартады. Халықты ойын-сауықтың құшағына бөлейді. Құнанбай Тәттікеңе алтынмен жапқан көркем сұлу тон кигізеді.

Тәттімбет - дейді Ермағамбет, әрқашан Алтынбаймен қанаттас болған. Құнанбайдың әкесі Өскенбайға ас бергенде ол асты басқарушы Алшынбай, Тәттімбет, Байжігіт Тана би, Жанақ ақын – төртеуі басқарған. Ас Шыңғыс таудың өлкесінде өтпей, Қаракесек арасында Аққойтас өзенінің бойында «Сегіз ауыл» деген жерде өтеді. Асқа үш жүздің баласы тегіс қатысады. Күтуші он екі болыс қаракесек елі (бес бошан, Қара, Шоржалықпас, Қамбар). Тәттімбет пен Жанақ ақын екеуінің басқаруымен аста неше алуан әдемі көріністер болған. Ән шырқалған, толқынды күйлер тартылған. Жан толқитын эпикалы жыр айтылған, балуан күрес, салдар ойыны, ат ойыны, ат жарыс, жалаңаш әйелді майданға шығару, тағы басқалар.

Демек, Тәттімбеттің жақсы көрген дүниесі сұлулық, әсемдік, серілік. Домбыраны ол бала күнінен әдемі тартып үйренген. Бұл мұра оған ата-бабаларынан, Шаншар елінің атақты серілерінен мұра болып қалған. Домбыраны ол бірінші рет ағасы Әліден, әкесі Қазанқаптың інісінен үйренеді. Тәттімбет сол жас күнінің өзінен тарихи заманнан қазақ музыкасында сақталып келе жатқан атақты күйлер «Бозайғыр», «Саймақтың сары өзені» (Хуан-хэ), «Азамат» (ескі күй), «Алшағыр», «Ақсақ құлан», «Ноғай-қазақ» (ескі күй), «Кер киік» (ескі күй), «Қашқан қалмақ» (XVIII ғ.), өзі шығарған күйлер «Жылқыда», «Қосбасар», «Балқылдақ», «Көкейтесті», «Терісқақпай», «Сары жайлау», «Сылқылдақ», «Боз торғай», «Балбырауын», тағы басқалар. Тәттімбет осы күйлерді Омбыдағы қазақ билері жататын үлкен үйде талай рет толғанып тартқан. Оның Омбыдағы жақсы тыңдаушылары Құнанбай, Алшынбай, Мұса, Шыңғыс, Ыбырай Жайықпаев, Аққошқар, Секербай Малгелдин, Есеней, Қазанқап, Алшынбай, тағы басқалар. Осылардың барлығы Тәттімбеттің тартқанын орасан қадірлеп, оны бар жанымен сүйетін.

Тәттімбеттің шығарған күйлерінің ең ескісі, «Жылқыда» - атақты күй, бір жұт жылы шығарған.

Жас жігіт Тәттімбет қыс күні жылқысын ішке (орман ішіне) айдап, найман елінің ортасына барып тұрады. Онда жұт жоқ, жылқысы семіріп тойынады. Тәттімбеттің ол жердегі ісі сауық құрып, елді қуанышқа батыру. Найман ортасында күйді әдемі тартатын бір домбырашы қыз бар екен. Тәттімбет күйдің кейбір мотивтерін содан алып отырады. Бір күні Тәттімбет пен қыз екеуі күй тартып, бірін бірі жеңе алмайды. Тәттімбет қырық күй тартады, соның бірі «Сылқылдақ», найманның күйші қызына арнап шығарған, мәнісі консонанс – көп үндерді бірыңғай құйылып, судың ырғағы сияқты сылқылдап шығуынан қойылған. Демек, күйдің көп үнмен қосылып әдемі тартылуында. Сондай бір күйді «Былқылдақ» деген атпен Есіл бойындағы бір сұлу қызға арнап шығарады. Ол өте толқымалы, созылып былп-былп етіп шығатын кейде ақырын көтеріліп, кейде бәсеңдеп отырады. Ойды толғандырып жай-күйіне үлкен әсер беретін күйлерінен мөлдіреп тұратыны «Тоғыз тарау Қосбасар», «Сал Қоңыр», «Балбырауын», «Терісқақпай» бәрі де төгіліп мөймілдеп, кісіні шабытқа келтіретін киелі күйлер. Солардың ішінде аса шарықтап шығатыны «Сары жайлауы». Бұл байтақ сахараның жойқын толғауы, әдемі үнімен кісіні еріксіз өзіне тартатын, терең ойлы, көңіл қуантатын, ауыз тұщитын, бақыл күйі. Мұнда

алысқа серпілген көркем жайлаудың шалқыған киелі суреті, оны қызықтап отырып сезгіш адамдардың терең толғауы бейнеленген. Бұл күйді Тәттімбет дүниеден кеткен соң (1861 ж.), Ортауда Сары Тоқа Жауадан тартып, ол менің тартқан күйім деп санаған. Бірақ ту баста шығарған Тәттімбет екені даусыз.

Тәттімбеттің күйлерін мәдени мұра етіп, көпшілікке таратушы күйшінің ардақты әрі дарынды ұрпақтары, оның ішінде кенже інісі Жақсымбет (1829- 1919 жж.), балалары Мұсатай, Исатай, немерелері Бекен, Зікен.

Жақсымбет – ол да атақты домбырашының бірі, ескі заманның күйлерін асқақтата тартып, оларды қартайғанша есіне сақтап, біздің заманымызға дейін әкеліп жеткізеді. Тәттімбеттің күйлерін елегізгіте еркін тартатын домбырашылар Беген мен Зікен, Тәттімбеттің баласы Қисатайдың ұлы, Баян тауындағы әнші Мұстафаның апасы Ақбеттен туған.

Тәттімбеттің бір ұрпағы Ахмет Ысмағұлов, Жақсымбеттің немересі. Онымен жазушы Сапарғали Бегалин көрісіп, күйші баласы туралы бір неше жаңалықтар жазып алған. Ахмет жас күнінде атасы Жақсымбетті жақсы білген.

- Менің атам күйші ағасын есіне түсіргенде талай таңсық нәрселерді айтушы еді. Күйші бабамның саусағы домбыраны қалай соқса, одан тамылжып шығатын күйдің үні толқындатып сайрай жөнелетін. Ол оның сарынына әбден батқан кезде дүниені бүтіндей ұмытып, шалқыған ой шабытының қызығына түсетін еді. Мұны Жақсымбет немересі Ахметке әңгіме қып айтқан.

Тәттімбеттің асқаралы күйіне бәйек болған күйшінің бірі соқыр Жомарт, қай ел екені белгісіз. Бірақ оның тартқандары Тәттімбеттің ұрпақтары тартқандай таза емес, кемшілігі көп болған. Тәттімбеттің ұрпақтары оны біраз сынап, кемшілігін түзеп отырған.

Революцияның алдында да, кейін де Тәттімбеттің күйлерін сәулетті етіп тартатын асқан домбырашылар Нұркен Шыңтеміров (1870 ж. туған), Ғаббас Айтпаев (әнші, күй тартушы), Мақат, Әбікен Қасенов. Кейінгі заманда Тәттімбетті еске түсіретін оның жерлестері Қыздарбек, Ақан, Тұрысбек Түсіпбеков, тағы басқалар. Осылардың күйшіні ұмытпай, оның ғажайып күйлерін көпшілікке тартып жеткізу арқылы Тәттімбетті қазір бүкіл Қазақстан жүйрік біледі.

Тәттімбеттің халық мәдениетіне келтірген мұрасын, оның ұлы қазына, тарту екенін бірінші рет жарқын түрде сипаттаған асқан ойшы, халықтың сүйікті ұлы Біржан сал. «Біржан сал мен Сара айтысында» ол туралы былай айтқан:

Тәттімбет арғындағы ардагерім
Қырық түрлі күй тамызған саусағынан.

Тәттімбеттің шығарған күйлері қазақ мәдениетінің бір ұлы салты. Сондықтан ол халық жүрегіне берік орнап, сұлулықтың ой-сананың, ізгі дүниенің бір мұрасы болып, әділетке шақырудың, музыка өнерінің шалқып жатқан бір жойқын қазынасына айналды. Бұл туралы Арқаның совет дәуіріндегі бір ақыны айтқан ғой:

Күйші жоқ бұл Арқада Тәттімбеттей,
Төгілген күй толқынын бір мүдіртпей,
Сарнатып «Сары өзенді» тартқан кезде
Сұлу қыз кете алмапты бір түнетпей.

Осыларды бір сөзбен тұжырып айтқанда, бүгінгі қызық дәуірде Тәттімбеттің, Біржан салдың, Құрманғазының, Ақан серінің қазақ халқының тарихына, мәдениет мұрасына, өнер саласына келтіретін үлесі орасан зор, оны бүгінгі мәдениетті жұртымыз жақсы түсінеді.

Сегіз сері

Тәттімбетпен қатар сахарада аты кеңінен тараған, қазақтың аяулы данышпаны Сегіз сері (1808-1854 жж.). Біржан сал, Ақан сері туралы ойымызды тереңірек сипаттауымыз керек.

Көкшетау мен Обаған өлкесінде бірінші жарқырап шыққан өнер иесі Сегіз сері. Ол XIX ғасырдың басында туып, орта кезінде қайтыс болған кісі, өмірі Тәттімбетке өте жақын. Ол атақты сері, ақын, асқан әнші, өрнекпен сұлу дүние жасаған сиқырлы зергер. Көп өнерді біріктіріп ұстаған дарынды жүйрік болған соң халық оны «Сегіз сері» деп атаған, ескі дәстүр бойынша «Сегіз қырлы» өнерпаз дегенді білдіреді. Қайым Мұхамеджановтың зерттеуінше, сегіз серінің шын аты Әлмұхаммед сияқты. Оның әкесі Бахрам Шақшақұлы туып өскен жері Обаған көлінің маңайы, ашамайлы керейлерінің ортасынан, қоныстаған жері атақты Маманай орманының іші, сол жерде сәулетті етіп жасаған байтақ қыстаулары болған (карта Чокана).

Сегіз сері Бахрамның бес ұлының бірі. Оның Сүйін, Нәупіл, Көрпеш деген ақылды ағалары, Қуаныш деген өзімен мектепте бірге оқыған інісі болған. Жас күнінде әкесінен жетім қалып, атасы Шақшақ биден тәрбие алып өседі. Қадірлі атасы дарынды жас баланы алдымен ауылдағы мектепте оқытып, жақсылап хат танытады, қазақ пен шығыс әдебиетінің үлгілерін үйретеді. Оны бітірген соң Омбыдағы қазақша мамандар (хатшы, тілмаш) дайындайтын Азия мектебіне түсіріп оны 1835 жылы бітіреді, орысша оқытады. Шыңғыс Уәлихановпен бірге жүріп оқиды. Кейін Шыңғыс Құсмұрынның аға сұлтаны болғанда Сегіз сері көп уақытын оның қасында өткізіп, ән салып, жыр айтып, тасқынды күйлер тартады. Бірақ ресми қызметке бармайды.

Сегіз сері орысша, қазақша жақсы оқыған, білгіш, ой-санасы ашық, көңілі ояу. Оқуын бітірген соң патша үкіметінің ұсынған қызметіне бармай, оның отаршылдық саясатына наразылық білдіріп, дайым қуғында жүреді. Осыған орай ол сері Ниязбен бірігіп, қасына жүзден аса сері жігіт ертіп, 1835 жылы Күнбатысқа Жайық бойына кетеді. Жолшыбай ел аралап серілік құрады. Жайық бойында жүріп Исатай Махамбеттің көтерілісіне қатынасады, Жайыққа арнап белгілі жыр шығарады:

Еділ – Жайық берекелі жер екен ғой
Бай ұлы бақыт қонған ел екен ғой.
Соларға басшы болған ұлы батыр
Исатай асқар таудай ер екен ғой.

Исатайдың көтерілісіне белсене қатысып, жүргенде оның патша әскерінің қолына түсіп өлгенін жоқтап жыр шығарады:

Айырылдым Исатайдан асыл ерден
Кетті ғой судан таза, сүттен ағым.

Исатай 1838 жылы, шілде айының 12 күні Ақбұлақ өзенінің жағасында оққа ұшып өледі. Бұл жерді Сегіз сері еш уақытта ұмытпайы, «Ақбұлаққа» арнап әдемі жыр шығарады:

Исатай тірілмесін көрді көзім

Жастықта жалындаған бұл бір кезім,
Үш жүзден артық сері қасыма ертіп
Сауыт киіп сайланып келіп едім.

Әннің қайыруында және айтқан:

Айналайын Ақбұлақ
Суатыңа мен келіп
Тұлпарымды суардым
Қош-есен бол Ақбұлақ
Енді сені көре алман –

деп еліне қайтады. Еліне келіп бір ғана махаббаттың құшағына батады. Серіліктің соңына түседі. Көп уақытын шеберлік жұмысына арнайды, шеберханасында отырып зергерлерге көмектеседі. Соңынан өзі шеберхана ашып, зергерлік өнерімен шұғылданады, неше түрлі сұлу дүниелер шығарады. Олардың ішінде өзіне ерекше ұнайтыны өрнектелген күміс кісе, сұлу ертоқым, әйелдерді көркейтетін әсем алқа, өңіржиек, алтыннан, күмістен құйып жасаған сұлу сырға, толқынды білезіктер, топ-тобымен жасаған алтын жүзіктер, сақиналар. Бұлардың барлығын сұлу қызға тарту үшін істеген. Осындай сұлу дүниелерді қасына жүктеп, ел-елді аралауға шығады. Алдымен Торғай өлкесіне, Жайық бойына, Ойыл, Қиыл, Жем, Сағыз бойын аралайды. Осы арада жүріп «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» жырларын айтып жүреді. Оның бір ғажайып жері, Сегіз сері жазған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының бір нұсқасы Ахмет Жантуриннің ауылында сақталып, ол кейінірек Н.И. Ильминскийдің қолына түседі. Бүгінде ол жыр Татар Республикасының архивінде сақтаулы тұр. Ол қолжазба Сегіз серінің қолы болу керек. Ол Қазанда он шақты рет басылып шықты. Жыр былай деп басталады:

Жасым бар жиырмада жылым мешін,
Өлімнің кім біледі ерте-кешін,
Айтайын бес-алты ауыз құлағың сал,
Қозы Көрпеш Баянның әңгімесін.

Демек, Сегіз сері бұл жырды Омбыда оқып жүрген кезінде, жиырма жасында жазған. Туған жылы мешін, 1803 жыл екенін көрсетеді, жиырма жасы 1832 жылды білдіреді. Сол жырды кейін өзімен бірге алып жүріп, жырды, шежірені көп жинаушы Ахмет Жантуриннің үйінде қалдырады.

Сегіз серінің жан күйіне толғау берген әсіресе атақты Мақпал қызға ғашық болуы. Бұл қыз да Біржан сал ғашық болған Сара қыз сияқты өте көркем ойдың иесі. Қаратауды қоныстаған бағаналы елінің ақылды қариясы, Бақтияр деген кісінің сұлу қызы. Ол өзі асқан дарынды, әрі әнші, ақын, әрі шебер болған өнерлі қыз. Сегіз серімен бұл екеуінің біріне-бірі бәйек болуы «Ләйлә мен Мәжнүннің» ғашықтығы сияқты болған. Ол ардың бірін бірі әдемі сүйгені туралы халық ортасында ғажайып аңыздар көп кездеседі және «Мақпал мен Сегіз сері» деген белгілі поэма айтылады.

Бағаналы елі айтатын бір аңызда:

Үш ай тоқсан болғанда мұз қатады,
Бикешті күзді күні ұзатады,
Бикешті ұзатат деп естіген соң
Арқадан Сегіз серің түн қатады.

Бұл аңыз Мақпалды бір мықты әкім күшпен алмақшы болғанда, Сегіз сері оған жаны күйіп, Арқадан түн қатып шығады.

Сегіз серіні асқақтата жырлаған Арыстан ақын мен Жанқиса ақын. «Мақпал сұлу» жырында олар Сегіз серіні қандай серпілте айтқаны мынадан көрінеді.

Сөйлесең сөз шығады лебізінен
Телегей тең болмайды теңізбенен.
Қыста Сыр, жазда Арқаның бойын жайлап
Өтіпті әсем жігіт Сегіз деген.
Сал Сегіз Мәжнүндей ғашық болып,
Бір қызды Ләйлі көріп Мақпал деген.

Ол ақындардың суреттеуінше, Сегіз сері сұңғақ бойлы, өрімдей сымбатты, топ ішінде ерекше көрінетін әсем кісі болған. Ол әрі құйма ақын, әрі әнші, әрі қобызшы, әрі мерген, әрі өрнек жасағыш шебер. Оның үстіне ол әлеуметтік қайраткер.

Үш жүзге атым шыққан Сегіз сері,
Атандым он жетімде қазақ ері,
Ер Сегіз ел қорғаған батыры – деп,
Үш жүздің ардақтады барлық елі.

Бір жылы Сегіз сері ұлы салтанатпен ұлы жүзде болған Төбеттің жойқын асына қатынасып, онда неше түрлі бүгінде ұмытылған ғажайып ойындар көрсетеді. Ол асқа Қаратау мен Шу бойынан бағаналы Бақтиярда келіп жетеді.

Сегіз серінің таңсық өнері оған үлкен әсер етеді, оған тамсана қарайды. Қасында еріп жүрген көп серілермен, Сегізді қонаққа шақырады. Қаратау мен Шу өзенінің төменгі алабын ескі дәуірден қоныстап отырған көп елдер қалың қоңырат, балталы, бағаналы, оның ішінде Қарабала, Шағыр, Омбының ескі мектебінде оқыған Толысбайдың ұрпақтары. Бәрі Сегіз серіге өте жақын елдер. Сегіз сері оларды тегіс аралап, салдық құрып жүреді. Әсіресе Бақтиярдың сұлу қызы Мақпалға бәйек болып, оны жан-тәнімен сүйеді. 1836 жылдың қысын Бақтиярдың үйінде өткізіп, жаз шыға қасындағы көп жігітін ертіп Кіші жүзге аттанады ол жерде он екі ата Байұлы болысын тегіс аралап, атақты күйшілер Дәулеткерей, Шеге мен кездеседі, олардың тамаша күйлерін тыңдап қызығына батады. Жоғарыда көрсетілгендей Исатайдың толқуына қатынасады, 1898 жылы Арқадағы еліне қайтады. Осы арада серілік құрып, Мақпалға барайын деп жүргенде, қызды Жабол деген біреу тартып алып кеткені құлағына тиеді. Сегіз сері Бетпақтың даласынан көп жігітпен өтіп, Бақтиярдың еліне келсе қыз жоқ. Оған Сегіз сері қатты өксіп, күңіренеді:

Құндағы білтелінің қу қарағай,
Үстіме сауыт кидім шыдай алмай
Достасқан үш жыл бұрын есіл Мақпал
Өзгеге кеткенің бе бір қарамай?!

Сегіз сері көп жігітін ертіп, Жабының үйін шаппақшы болады. Алдымен абайлық істеп, бір қу жігітіне бақсының киімін кигізіп, Мақпалмен жолығуға жібереді. Мақпал оны жақсылап танып, жан-күйінің Сегіз серіде екенін білдіреді. «Бақсыдан» Сегіз серінің жақын жерге келіп, жатқанын естіп біледі. Ертеңіне көп қыз ертіп, пәлен жерге жидек теруге баратынын уәде етіп айтты. Бақсы дала кезіп екінші ауылға кеткендей болады. Күні бойы жүріп кешке қарай Сегіз серіге жетіп, Мақпалдың уәдесін айтады. Ертеңінде Сегіз

сері жидек теріп жүрген Мақпалды табады. Оның қасында күзетші болып жүрген төрт жігітті қиратып түсіреді. Мақпал он бес қызды ертіп, Бақтиярдың үйіне бет алады. Артынан Жабының кісілері қуып жетіп атысқанда, оқ Мақпалға тиеді. Алайда Сегіз сері оларды тегісімен қиратып, Мақпал мен он бес қызды ертіп, Бақтиярдың үйіне келеді. Аянышты жері Мақпал қансырап қалған, жазылмайды, өледі. Он бес қызды Сегіз сері еліне қайтарады. Бәйек болған Мақпалы көзінен тайған соң, Бақтиярдың үйінде жата алмай көп өксіген Сегіз сері Арқадағы еліне келеді. Оның аман-есен келгеніне қыр елі қатты қуанып, үлкен той жасап, Сегіз серіні қызыққа батырады.

Сегіз сері тағы да салдық өміріне жаңа қуанышпен түседі, елден сұлу қыздар таңдайды. Мақпал сияқты бір ақылды қыз тағы сол бағаналы елінде Елғұн деген бір абыройлы кісіде бар екен. Ол Сегіз серіні сондай жақсы көргендіктен, оны шақырып алып, - «Мынау менің сүйікті қызым. Осыны қалың малсыз саған қосамын» - дейді. Сегіз сері оны құп алады. Екеуі қосылып бір көркем үй болады. Екеуінен үш бала туады – Мұстафа, Мұсабек, Мұсайын. Серінің барлық қолжазба мұраларын сақтап келген баласы Мұстафа (1840-1899 жж.) Мұстафадан ол қолжазба Мырзай Тұяқовқа түседі (1872-1954 жж.), кейін әр кімнің қолына тарап кетеді. Ғылым Академиясының Әдебиет және өнер институтында сақталып тұрған. Сегіз серінің өмірбаянын қадағалап жинаған кісі Қаратай Биғожин.

Оның бір данасын Қаратай маған да әкеліп тапсырды.

Осы жарқын мәліметтерді еске алып отырсақ, Сегіз сері де аса саңлақ, жарқын ойлы, өзі оқыған, терең сезгіш, сұлулықты сүйген, халыққа жарқын үлгі берген кісінің бір. Мұны «Ұлпан» әңгімесінде Ғабит Мүсірепов те солай суреттейді («атақтының атақтысы»). Бұл кісі тегінен Ғабитке өте жақын болғандықтан ол туралы айтылатын аңыздарды есінде берік ұстаған. Сол аңыз бойынша Сегіз серінің жүйрік ұстаздары Шәрке сал мен Нияз сері. Жас кезінде үлгіні осылардан алған.

Сегіз серіні аса ардақтаған кісінің бірі Біржан сал.

Ол оны өзінің үлгі алған ұстазым деп таныған. Біржан:

Сегіздей асыл адам табылмайды
Халқына сыйлы еткен аса жәйлі
Керейден жүз мың әйел ұл тапса да
Еш бірі Сегіздейін бола алмайды.

Біржан сал жетпістің ішіне кіріп, ойын күңіренуге салғанда Сегіз серіні тағы да есіне түсіріп былай дейді:

Жалғанда мұратына кімдер жеткен
Көп жақсы бізден бұрын өтіп кеткен.
Адамның асылдары сондай болар,
Дүниеден Сегіз сері, Нияз да өткен.
Ұстазы ол Сегіздің Нияз сері
Жетпіс үш мүшелінде келген жылы
Дүниені теріс айналып кетті әрі.

Сегіз серіні аса қадірлеп ардақтаған қыр қазақтары, кейде оны сәуегей әнші деп түсінген.

Ол туралы аңыздар Арқада орасан көп, оны Обағанда, Көкшетауда, Баянаулада, Ұлытау жерінде, Қарқаралыда жиі кездеседі. Ең қызығы Баянаула аңызы «Обаған» дейтін сұлу ән.

Ол енді соңғы кезге дейін жақсылап айтып келген Қаныш марқұм еді. Оны шығарушы Баянаула серілері, атақты күйші Өтебай, баласы Әубәкір, Сұр Омар, Ашубайдың Әбжаны, Сегіз серіні ардақтаған асқан әншілер. Олардың тарихы былай еді. XIX ғасырдың 40-шы жылдарына дейін Баянаула төңірегін қоныстайтын елдер жаз айларында Көкшетауға, Домбыралы, Моншақтыға дейін жайлап баратын. Айдабол олардың арғы атасы (XIII ғ.) Бұл ел музыканы, күй тартуды орасан жақсы көрген елдің бірі. Жайлауда «ерулік» жеу үшін Обағанға барып, ондағы серілердің жарқын күйлерін тыңдап жүрген. Соның бір Сегіз сері, оның алдына барып бас иетін. «Обаған» әнін соған арнап шығарған. Сегіз сері оларды зор сыпайылықпен қарсы алып, өзінің асқақтатып, айтатын сұлу әндерін олардың алдына тартады. Бұл аңыз Обаған мен Баянаула жерінде көп заман ұмытылмай жүрді. Қаныш марқұм жас кезінде оған арнап, бір әңгіме жазып шығарды. XIX ғасырдың 40-шы жылдары Сегіз сері Баянаула жерін көруге келіп, Шідерті, Ақкөл, Жайылма жерін аралап, жайлауды аралап көреді. Жазды күні талай әсем қыздарды көріп оларға арнап «Қарғаш» деген күй шығарады. Исатай мен Махамбетті есіне түсіріп, оларға арнап «Қос қыран» күйін тартады. Ерте кезде атақты Өтеболат күйші тартқан «Тарғыл бұқа» (ескі күй), «Қызыл қайың» күйлерін тартады. Бұл күйлерді бірінші тұңғыш рет жазып қалдырған ғалым Шоқан Уәлиханов.

Сегіз сері атақты мерген, аңқұмар кісі болған, оның үстіне ат-сайыс, құсбегі. Бұл тек серілерде болған әдет. 1847 жылы атақты сері қыран, бүркітке құмар болып, өр алтайдағы наймандар арасына іздеп барады. Ол жерде «алтайдың ақиығы» деп аталған алғыр бүркіт ел арасында көптен бері мәлім, ойы соны алып қайту. Бір атақты құсбегі ақиықтың бір жойқын түрін тауып, оны Серіге әкеп тартады. Сері оны Обағанға әкеліп, қанша қасқыр, қанша бұғы, қанша елік алдырғанын ел аузының суы құрығанша айтып отырады.

Демек, Сегіз серіні Алтай елі, Ертіс бойы, Шыңғыстау, Қарқаралы елі де жүйрік білген. Мәселен Құнанбай мен Абайдың емеурінде болған Ағаш-Аяқ, Мұхаммеджан, Әлмағамбет жақсы білген, сол сияқты Қарқаралы әншілері Қожамсүгір, Қожамжар, Тәттімбет, Сегіз серімен Омбыда күйді бірге ойнасқан. Терісканның әншісі Сәтмағамбет «Өуіпідек» пен «Еділбайды» шығарған, өзін Сегіз серінің мұрагері деп атаған. Сегіз серінің өз ұлы Мұсайын (1845- I" Ю жж.) – ол да атақты домбырашы, ескі күйлерді әдемі тартқан өнер иесі, әкесінің толық мұрагері. Ол бір ғана күй тартуды мұра етіп қалдырмай, әкесінен үйренген ұсталықты, зергерлікті толық мұра етіп сақтайды.

Сегіз сері Бағаналының екінші ақылды қызын алған соң, әлеуметтік іске қатынаспай, бар жігерін еңбек жұмысына, шеберлікке, өрнек жұмысын байытуға арнайды. Оның күй тартатын салалы саусақтары сұлу дүние шығаруға да бейім болады, қаншама әдемі өрнектер жасап, ол Омбының қаласында көрсетіліп, кейбіреуі кейінірек музейге де мұра болып қалады. Талай әдемі дүниелерді ол Құсмұрынның аға сұлтаны Шыңғыс Уәлихановқа, оның баласы Шоқанға да тартты. Құсмұрын қаласындағы әдемі ағаш үйлерді де өз қолымен тұрғызған аяулы Сегіз сері.

Демек, халықтың тарихына, мәдениетіне, өнеріне кіргізген Сегіздің үлесі айта берсе таусылмайтын бір ғажайып іс.

БІРЖАН САЛ

Біржан сал қазақ халқының өнеріне, мәдениет, тарихына жойқын ірге салған атақты салдардың бірі Біржан сал (1834-1897 жж.). Оның туып өскен жері Көкшетау төңірегін қоныстаған ақсары керейлер бұрынғы кен шығатын Мың-Шұқыр (Степняк) қаласының түбінен ағатын Қожағұл бұлағының бойында тұратын ата-бабаларының қыстағында жасаған. Өз әкесі Тұрылбай Қожағұл атасы. Ол бірталай ауқатты, абыройлы, би болған

кісі. XVIII ғасырдың соңындағы Уәлиханның көп билерінің бірі, Майталман - аса шешен кісі. Оны Уәлихан екі рет баласы Аббасқа ертіп, қытайға елші қылып жібереді. Шоқан 1876-жылы Петерборда көрсетілген өнер көрмесін Қожағұлдың елші болып жүргенде мінетін әсем ертоқымын, алтынмен өрнектеген көркем қанжарын көрсеткен. Сарамен айтысқанда, Біржанның өз куәлігі бойынша Қожағұлда мың жарым жылқы болған. Бірақ Біржан он жеті жасынан салдық құрып, он жылқыны қыздарға тартуға силап, тез арада жойып құртқан. Ол жыл сайын қасына он шақты сері жігіт ертіп, олардың атын, әдемі киімін өзі беріп отырған. Сарамен айтысуға барғанда қасында он бір сері жігіт болды.

Он бір кісі жолдасым ертең түсте
Біржанның қарық боларсың олжасына.

Үш ұлдың кенжесі, жас күнінде еркелеу болып өскен. Ол салдық құрып жүргенде де халықтың көзіне ерке болып жүреді.

Біржан шүңірек көз, ат жақты, орта бойлы, қара сұр кісі. Ол жас күнінен өнердің соңына түскен. «Жат мінезді», ойын-сауық, ас, той, мерекеден басқаны білмеген. Шаруаға жәйі болмай, оны кейін қартайған кезінде есіне түсіріп қамығады. Оның жас күнінде малды босқа шашқанына ағалары Ержан мен Нұржан ұнатпайды. Өзге салдар сияқты Біржан да үйленбей тұрғанда бар малын жібек пен алтын, күміске жұмсап, оларды аямай қыздарға таратып отырған. Қызға арнаған жырларында оны өзі де ашық айтады:

Мың жарым жылқы біткен Қожағұлға
Асықша ақ жамбыны сұлуға аттым.

Біржанның бір өзгеше жері, оның қыстауы алтынның ну ортасы Мың-Шұқырдың қасында болған. Одан шыққан көп алтынды зерттеулерге беріп, әйелді көркейтетін неше алуан әдемі алқалар, сұлу сырғалар, жойқын білезіктер, сақина жүзіктер жасатады. Өзіне арнап көркем сұлу алтын балдақ, алтын ер, алтын жүген, алтын шідер жасатады. Бұлар аңыз емес, тура болған нәрсе. Оларды Біржан сал жұмысына ұстайды, ел аралап жүргенде сұлу қыздарға таратып отырады. Олардың мазмұны сұлу қыздарға арнап шығарған әндерінде, оның ішінде «Алтын балдақ», «Ләйлім шырақ», «Ақтентек» сияқты әндерінде суреттеліп отырады. Ең қызық әннің бірі «Алтын балдақ» - алтыннан құйып жасаған көркем таяқ, қызға ел аралып барғанда өзін салтанатты етіп көрсететін сұлу дүние. Жыр:

Қолыма асынғаным алтын балдақ
Мен келдім әкем керді суға жалдап,
Болғанда кешке жақын апақ-сапақ,
Алдымен шықты сәулем бейне шуақ.
Атымның шаужайынан ұстай алып,
Мен кеттім сол қалқаны сөзбен алдап.

Бір қызық нәрсе, Біржанның аса таңсық болғаны, алтыннан құйылған әсем шідері.

Ол көрші ауылға барғанда Ләйлім деген бір қыз ұрлап алып, Біржанға бермей қояды. Біржан ол қызға арнап «Ләйлім-шырақ» деген ән шығарады. Ән көбінесе қыздың ағаларын түйреді, әдептілік, сыпайылық жоқ екенін бетіне басады. Ән:

Ләйлім шырақ дегенде, Ләйлім шырақ.
Шідерімнің бағасы қырық қысырақ* .

---

* Болмаса жүз мың сом.

Шідерімді кім алды, Ләйлі алмай
Балағы шідерімнің алтын еді.
Асығыстан барамын сұрай алмай,
Көлбай-Жанбай тыңдашы, асыл тасым.
Біте қайнап, бірге өскен замандасым
Көктен-жерден шайтан әкеткен жоқ.
Ұрлап алған өзіңнің қарындасың
Формасын шідерімнің сұрасаңыз
Іші күміс, балағы алтын, тиек басы.

Алтын шідерін жоғалтқан сал Біржан, Көлбай-Жанбай ауылында біраз ашуы келіп,
оларды жырмен аптығын қуырған.

«Айтпай» деген сұлу қызға шығарған әні де сұлу өмірдің бір көркем түрі.

Мамекем^{*}, Айтпай десем күлімдейді,
Сұр жорға ат астындағы сүрінбейді.
Аққудай аспандағы жүз құбылып
Сал Біржан ән салуға ерінбейді.

Сал Біржан ел аралап жүріп, жақсы көрген Өпіш деген қызды алады. Содан Теміртас, Асыл, Ақық деген екі қыз, бір ұл туады. Кейін кедейленген кезінде ағалары малдарынан аздап бөліп беріп, енді ел аралауға бармайсың деп ант қояды. Біржанның іші пысады. Келген қазақтарға бар малын сойып тауысып, малсыз қалады. Әбден іші пысқан соң домбырасын қолына алып, қыстаудың қасындағы төбеге шығып ай далада ән салып, отырады. Бір күні ағалары оны ұстап алып есінен адасқан деп байлап қояды. Оны Біржан балаларына арнап шығарған әнінде айтады:

Үш жүздің ортасында Біржан едім
Бұл күнде қойды құдай шалықтатып
Теміртас, Асыл, Ақық балдан тәтті
Кем қылмай өсіріп ем Салтанатты.
Әкең ем аяйтұғын жаным ашып,
Жетсеңші білегіме арқан батты.

Бұл Біржанның үйленіп, бала туылып, тарлан бола бастаған кезінде болған оқиға. Жас кезінде ол орасан жүйрік, өнердің соңына жарқын түскен, соның саңлағы. Тұлпар аттарына отырып, олардың ортасында ойын-сауық базарын күшейтіп, не ғажайып әндер шығарып, аңыз жырларды үсті-үстіне төндіріп жүрген кезі. Ол туралы өзінің кірісуінде ашық, еркін түрде айтқан:

Баласы Қожағұлдың Біржан салмын,
Ешкімге зияным жоқ жүрген жанмын.
Кісіге өзім деген бас иемін
Өзім әнші, өзім сал, кімге зармын?!

Бір тамсанатын нәрсе, Біржан салдың әншілік қасиеті, ол оның өзіне қас, аса дарыған жан күйінің толығы, соның гаухар тасы.

---

* Мамеке - әнші, Шыңғыс Уәлихановтың інісі.

Біржан ән салғанда – дейді өліп кеткен ескі әншілер әрқашан дауысын шалқыта көтеріп, өте алысқа жеткізетін. Ол аптықпай кең толғаумен әдемі сұлу үнмен мөлдірете айтатын. Мұны Біржанның өзі де Сарамен айтысқанда есіне түсіріп отырады.

Жан жетпес ән шырқасам өрісіне
Құданың ризамын берісіне.
Алыстан түлеп ұшқан тұз құсындай,
Біржанның жұрт таң қалар сермесіне.
Аққумен аспандағы ән қосамын,
Орта жүз осыған да сүйсінеді.

Бірінші әнін аса қызықтап, оны ерекше ардақтап биікке көтерген, ойшылар Құнанбай мен оның аяулы ұлы Абай. Біржан Сара қызбен жолығуды үш жыл бұрын есінде елес етіп ұстаған. Бір жылы Көкшетаудан аттанып (1872 ж.), көп кісімен сонда бара жатып, бір жыл бойы Тобықтыда, Абай ауылында болды. Біржанның Абай ауылына келуі оның өнеріндегі бір жарқын көрініс. Ол кезде Біржан 33 жаста, Абай 28 де жас ақын. Екі ұлы кемеңгердің кездесуі байтақ мәдениеттің, өнер саласының көркейіп өсуіне үлкен әсер етеді, тарихта бір сирек жолығатын оқиға. Ойшылардың дүниені тануы да, әлеуметтік тұрмысты бірдей ашық білуі де таң қаларлық нәрсе. Ол Біржанның «Жанбота», «Адасқак» деген әндерінде кер тартып тұрмысқа қарсылық білдірсе, Абайдың көп шығармаларында жарқын түрде суреттелген. Біржан мен Абай бұл кездесуде көп уақытын ән мен күй төңірегінде өткізіп, бар тілегін сол өнердің көркейіп, өсуіне мән береді. Біржан Абайдың өзі шығарған әндеріне ерекше көңіл аударып, оны пайдалануға қызығады. Мұхтардың «Абай» романында айтуы бойынша Абай да Біржанды өте қызықтап оған талай әдемі кеңес береді. Жаз бойы Біржанды тындап, оның айту қасиетін өнершілдіктің бір биік белесі деп біледі. Біржанды жоғары көтеріп ардақтайды. Оның алдында бір сұлу өлең шығарып, Біржанға оқып береді:

Құлақтан кіріп бойды алар
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар
Әнді сүйсең мендей сүй.

Бұл жыр Біржанның Абай алдында неше түрлі сұлу әндер айтқанының орайында туған бір әдемі сөз. Бұл өлең әнші ағаға бір ой тірегі болып танылады. Оның сұлу құрылысына қарап, Біржан Абайды асқан ақын, ойшы кісі деп түсінеді.

Біржан Абайдың үйінен аттанарда оны Абайдың барлық туысқандары, қыз-келіншектері қолтығынан көтеріп, атқа отырғызбақ болады, Біржан сол жерде ат үстінде тұрып тағы да ән шырқайды. Содан кейін оның сұраған тілегі, сендер де қосылып «Жиырма бесті» шырқандар. Ол менімен қоштасқандарың болсын, ардақты інілерім – деді. Абай да оны мақұл көріп, бәрі қосылып шырқап берді. Біржан басын иіп ілгері жүріп кетті (Мұхтар Әуезов).

Ендігі беті Аягөз, Лепсі, Алатау, Ешкі өлместің жайлауы, сол жерде думан құрып, Матайдың әнші қызы Сарамен қайымдасу. Бұл оқиға қазақ мәдениетінің, оның өнер тарихының ешқашан өлмейтін бір жарқын елесі, ғажайып сурет.

Баласы Қожағұлдың сері Біржан,
Сараны іздеп шыққан әлде қайдан.
Елі керей, ұраны алтай – қарпық,
Сауықпен дауылдатып асып жүрген.

Сараның Жүсіпбек ақынға айтқан еске түсіруінде, бұл атақты думан күні бұрын дайындалған. Оны көруге Матай мен Садыр елінің көп қадірлі адамдары, ақындары тегіс жиналды. Демек, Біржан сал да, Сара да орта жүз қазақтардың арасында аты шыққан жойқын ақындар. Оларды естіп білу бір бақыт сәулесі болып көрінген.

Сараның өз шешуі бойынша айтыс Тұрысбектің ордасында өтпекші.

Үйінде отыр едім Тұрысбектің
Бұл үйге құдай айдап дұрыс кеппін.
Қасында жеті-сегіз жолдасы бар
«Сөйле» дауысы шықты Жүніспектің.

Жүніспек айтысты басқаратын ел ақсақалы, барлық қадірлі адамдар соның маңайына топталды.

Біржанның «Ешкі өлмес» жайлауына қалай келгенін Сара кіріспе сөзінде әдемі айтқан.

Сараны естіп жүрген Біржан анық,
Бұған да жүрген екен өнер дарып.
Құдай берген дәулетті аясын ба?
Шығыпты он бір жігіт қасына ерітіп
Серілік жас күнінен болған өнер
Пендеге әрне болса тәңірім берер.
Мың жарым жылқысы бар атасының
Келіпті отыз сегіз жасқа кемел.
Келеді он бір кісі жолдас ертіп
Дулатып түрлі-түрлі әнге салып.

Осылай әнді дулатып, Біржан сал Тұрысбектің үйінің сыртына келіп, тағы да әнді үсті-үстіне жүйткітеді:

Бұл үйде Сара бар ма келсін бері,
Іздеген келіп тұрмын Біржан сері.
Жолықпай сөзі өктемге жүрген шығар,
Ауылында Тұрысбектің көрер жері.

Сараны көрген жерде Біржан махаббаттың аясына түсіп, өркендей бастады. Оның әдемі домбырасын, әнді қалай шалқыта айтатынын Сара есіне түсіріп, аса қызыққан.

Сырлаған домбырасын қолына алып.
Ән шырқап қоя берді жүндей сабап.
Тұрды атын ұстап біреу шаужайынан,
Сөзінің білдім Біржан ыңғайынан.
Толықсып төңкеріліп, ән шырқап тұр,
Сөйтсе де шошымадым ыңғайынан.

Сал Біржан Сарамен айтысқа түскен кезде ерекше түрлене бастайды. Оны Сара өзінің еске түсіруінде тағы былай келтіреді:

Сол Біржан домбырасын көкке сермеп,
Жіберді түрлендіріп әннен өрнек.

Менімен айтысуға түскен кезде,
Дауысқа салды Біржан аспанға өрлеп.

Сарамен айтысуға түсіп, шабытына келген кезде, сал Біржан өзін асқақтатып, алтайдың Мұзбалақ ақиығымын, маған пар келетін әнші бола қоймас деп, өзін жоғары көтеріп серпілді. Оның алысқа созылған әнінен мынадай толқынды үндер шығады:

Қазақ жоқ Біржан десе нанбайтұғын,
Дауысымның енді шықты асқан түрі.
Дәуірлеп барған сайын болмайтұғын,
Қырымға қарайтұғын тарлан кермін.
Аң алмай жерге бекер қонбайтұғын.
Айнымас қанды балақ ақиықпын
Тұяғым тиген қасқыр оңбайтұғын.
Асылмын аспандағы тұз құсындай
Қаңтарда қалтылдаған тоңбайтұғын.

Алайда, Біржан Сараның көркем түрде жасалған жан күйінің қасиетін ерекше ардақтап, оның соншалық бай жасалған дарынынан, білімпаздығын, сезгіштігін жұрт көзінше жеткізе бағалап, оның артық туған кісі екенін төндіре айтып береді, Біржан:

Шырағым, Сара сендей тумас бала,
Шежіре туармысың сондай дана,
Қиып кеткім келмейді мен қасыңнан,
Кемітер қай жеріңді дұшмандағы.
Ұмытпай Сара сені әр уақытта,
Көрермін қайта айналып, қай уақытта?
Адамның артығы екен осы тұста
Ілеспес ақын түгіл, ұшқан құста!

Демек, Біржан сал Сара қызды женуді өзіне мақсат етіп қоймаған. Қайта оған бәйек болып, махаббат құшағын ашып, қызыққан. Оның бар айтқаны Сараның бақытсыз өмірі, соны жұрт алдында әшкерелеп сипаттау, оның тең емес жәдігөй Жаманқұлға шығып, өмірін өксіту, Жиенқұлды топ алдында мазақтау. Сара мұны да еске түсіруінде бар жүрегімен егіле айтқан:

Сөз айтты сонда Біржан біздің жаққа,
Ұмытпан Сара сені әр уақытта,
Қайырған сөзбен жетіп есіл шіркін,
Көремін, қайта айналып, қай уақытта?

Сара қыз Біржан салды аттандырып тұрып, оған өзінің де махаббатын ашық егіліп айтады:

Сал Біржан жүріп кетті амандасып,
Екі күн арпалыстым табандасып,
Шіркінге қимағаннан жорға бердім
Басында сөйлесем де жамандасып.
Қош, Біржан, сау бол дедім сағым керім,
Ардагер сен жігітсің, алған білім.
Қашан өзің өлгенше есіл қыран,
Күнде той, күнде жиын жүрген жерін.

Жүре гөр ақын Біржан бізді сұрай,
Тысқары топырақтан қылса, құдай.
Аптығып, арғынсынып есерленбе,
Көзіңе қыз көрінсе бұдан былай.

Демек, Сараның өзі де Біржанға жақын болуды үміт етіп, өзге қызға бас ұрудан бас тартуды, тілек етеді. Біржан да Сарадан кетерде ойына күшті толғау түсіп, оны қиып кете алмай, қатты толқуда болады.

Қарайып Қара көлде қамыс қалды,
Ауылы ғашық жардың алыс қалды.
Ауылы ғашық жардың алыс қалып
Сағынғаннан қараумен көзім талды.

Біржан Сараны көп ойлаумен еліне келеді. Оны алып кетуді мәселе етіп қоймайды. Кейін бірте-бірте ұмыта береді. Ел ішіндегі қолына алған жұмысы, жастарға үлгі беру ісін бір көркем дүние деп түсінеді. Оларға арнап жыр шығарады:

Ер жігіт дүниені көрген артық,
Дүниеде не бар-жоғын сезген артық.
Түскендей аспан жерге іс болса да
Бел байлап, тәуекел деп, төзген артық.

Бұл ойдың ұзақ өрісін ол бірінші рет Абай мен кездескенде мәселе етіп көтерсе, енді бір ұшын түрік қағанаты кезінде айтылатын «аспан жерге түссе де» деген ұғымды еске келтіреді.

Әлеуметтік істі еске түсіруде көңілге сәуле түсіретін Біржанның үш әні «Егіз тауық», «Жанбота», «Адасқан», «Егіз тауық» әнін Біржан 1842 тауық жылы шығарған. Бұл жыл халықты әбден күйзелткен қиын жыл. Шоқанның жазуынша патша ұлықтары халықты аяусыз басынып, сондай ауыр халге келтіреді (Тауық жылы). Бұл жылы Біржан сал да ұмытпай, бар қиындықты еске түсіріп ән салады:

Жұтатты ғой елімді егіз тауық,
Міне алмады жігіттер семіз тауып.
Арық атқа мінбейтін сал Біржанның,
Қоңыр шолақ мінбеді-ау, өгіз тауып.
Шақырушы ең Біржан деп атымды атап,
Мал береді Мырзалар қысырақ матап.
Айдын көлдей шалқыған қайран елім,
Әр ағаштың түбінде қалдың қатып.
Біржан өлең айтады буын-буын,
Айқайласа тігіпті әннің туын.
Қазы қарта жемейтін сал Біржанның
Тауық жылы ішті ғой жасық суын.

Әлеуметтік тұрмысты сипаттауда Біржанның бұл әнмен айтқан сөзі тарихқа жазылған жарқын сөзбен бірдей, ғажайып ойлар. Біржанның тамаша әндерінің бірі, өзінің ел аралап жүргенде, өзіне серік болған тұлпар аттарына шығарған әндері – «Ақсеркеш», «Телқоңыр», «Бурыл – тай», «Кертөбел», тағы басқалар.

«Ақсеркеш» - жүйрік ойыншы ат. Соған шығарған сұлу ән.

Жем жейді арғымағым «түрт» дегенде,
Аяғын жекей басар «қық» дегенде
Жерлерге үш айшылық жүріп кетер,
Аузынан жан қалқаның «оп» дегенше.

«Телқоңыр» жүйрік атқа арналған әсем ән. Телқоңыр тұлпармен сыр бойына барғанда, ат ол жердің шөбін жемей қатты ашығады. Арқа жаққа қарай береді. Әнші оны Арқаға қайырып жібереді.

Телқоңыр қайтып кетті елге таман
Ит-құстан барар ма екен есен-аман?
Жібердім Телқоңырды елге бар деп,
Жүруге бұл маңайда жолың тар деп,
Жаныма бағалаған жануарым
Шығардым осы әнімді саған арнап.

«Бурыл-тай» - тұлпар атқа арналған көркем ән. Біржан оның үстінде жүргенде өте сәулетті болып, шаттанып отыратын. Ол әнді былай деп айтқан:

Таңбасы жоқ, ені жоқ Бурыл-тайдың
Сағасы өткел бермес терең сайдың.
Құба жонға жүгіртіп шыға келсем,
Жұрты жатыр өзі жоқ қалқатайдың.

Біржан қартайған кезінде қызық көрген жас дәуренін ұмытпайды, оны да лайым еске түсіріп, ойға батады. Бұл кезде де бірталай сұлу әндер шығарған, бірақ қағаз бетіне түспей, ел аузында аңыз болып қалған. Сондай жас күнін еске түсіру әндерінің бірі «Жамбас сипар», «Егіз қызыл», «Ал дүние».

Ал дүние өтерінді біліп едім
Білдірмей серілікпен жүріп едім.
Бұл күнде арық қойдан бағам кейін,
Үш жүздің сайран қылған Біржан едім
Ел кездім Кертөбелді арықтатып.
Жақсыға сөз сөйледім анықтатып.

Мәселен, Біржан салдың Құнанбаймен, Абаймен, Сарамен сұхбаттасқан күндері.

Еске түсіру әндерінің ең әсемі «Жамбас сипар». Онда да халық не заман думан құрып, халық бұхарасына айтулы қуаныш қалдырғаны есіне келеді.

Ұшына орамалдың түйдім сусар,
Көп жылқы көк алалы көлде жусар.
Кешегі ел қыдырған есер шақта
Ән еді Біржан салған «Жамбас сипар».
Деген соң біз қартайдық, біз қартайдық
Белгісі қартайған соң серттен тайдық.
Қанекей, соны мен шыққан мүйіз
Қасына сұлу қыздың көп жантайдық.

Біржан көркем ән айтумен бірге, өткен дәуірлерден келе жатқан, сәулетті эпикалы жырларын да қоңыр қаздың дауысындай әдемі әнмен келістіре айтып жүрді. Бұлардың

барлығы Біржан салдың қазақ халқының мәдениетіне, оның өнерінің көркейіп өсуіне ірге салған әншінің үлесі болатын.

Біржан салдың мұрасын бізге әкеліп жеткізген әншілер, ақындар орасан көп, олардың өзі ел аузында аңыз бола бастаған. Біржан салдың әндерін ең ескі айтушылар Теңіздің ақыны Құлтума, Ақан сері, Соқыр Қапаш (Атбасар), Жарылғапберді, Балуан-Шолақ, Жаяу Мұса, Естай, Ғазиз әнші. Бергі совет дәуірінде Біржан салдың әндерін келістіре айтушылар Қосымжан Бабаков, Қали Байжанов, Ғаббас Айтпаев, Әміре Қашаубаев, Жүсіпбек Елебеков, тағы басқалар. Біржан туралы әдебиет те өте бай. Оны келістіре зерттеушілер А.В. Затаевич, А.К. Жұбанов, Б. Ерзакович, тағы басқалар.

АҚАН СЕРІ

Өмірі сұлулыққа бөленіп, Көкшенің мұнартқан тауларында, орманды сайларында, мөлдіреген әдемі көлдерінде ерке өскен Арқаның асқан әншісі Ақанды халық еркелетіп «сері» деп кеткен. Оның өмірі шын мағынасында сұлу ертегідей адам ойын өзіне еріксіз тартатын, шытырман, ғажайып өмір болған. Оның шығарған сөзі қандай сұлу болса, өмірі де сондай сұлу, қызық еді. Ақанды жүйрік білген Қоқыш қарт (1927 ж.). Ақан туралы әдемі ойларды айтып берген шын мағынасында Шоқан Уәлиханов, өзінің ауылдасы ақын Абдулла Айдарбеков, Науар Буланбаев. Ақанды бұл үшеуінен артық ешкім айта білмейді. Олардың айтуынша Ақанның арғы атасы Наршөккен, одан Қарқынбай, одан Құрамса – Ақанның әкесі, шешесі Жаңыл. Олардың қыстауы Сырымбеттің күнбатыс алабында Қоскөл деген жер. Құрамса осы арада сауда істеп, бірталай ауқатты кісі болған. 1843 жылы Қоскөлде Ақан сері туып, шын атын – Ақжігіт деп қояды. Түсі ақшыл, ұзын бойлы сұлу кісі болған. Он үш жасқа дейін сегіз жылдай ауылдағы мектепте Күнтеу деген молдадан оқып, жеті-сегіз жылдан кейін араб, парсы, шағатай тілдері мен әуестене бастайды. Әсіресе, парсы, шағатай әдебиетіне қызыға қарап, ол туралы өзін оқытып жүрген молдамен бақасқа түседі.

Ойы тасқындап, көп нәрсені білуге құмартқан алғыр жасқа, молдакең тойғызарлық ешнәрсе айта алмайды. Осы ретте жас Ақан молдасымен қырғи-қабақ болып, сегіз жылдан кейін мектебімен қоштасады. Қаладан, жәрмеңкеден шағатай парсы тіліндегі кітаптарды тауып алып оқиды. Ер жете келе білім, поэзия саласына өте үңіле қарайды, ол туралы Мәшһүр-Жүсіп, Қасен молда сияқты әдебиеттен хабары бар ғұлама кісілермен ой таластырады. Дегенмен, Шағатай, парсы әдебиетіне қанша қызықса да Ақан сері оның ғұламасы болудан гөрі, ойы, жан күйі сахараның сұлу әніне, домбыраның толқынды үніне ойыса береді. Оқуды тастасымен енді бір ғана осының соңына түседі. Серілікті тіпті жас күнінен бастайды. Он төрт-он бес жасының өзінде шырқап салған сәулетті әндерімен жас Ақан жұртшылық көзіне түсе бастайды. Енді біраз жыл өткен соң, ол Көкшетау төңірегінде болып, жиылған әлеуметті өзінің толқынды әндерінің құшағына бөлейді. Ақан серісіз өткізген ас-тойдың, ойын-сауықтың бұдан былай қызығы болмайды. Халықтың жас әншіні ардақтап, жас әйелдің оны қызықтауы Ақанның серілікті тереңдете беруіне үлкен себеп болады. Кигені сұлу киім, мәпелеуі жүйрік ат, қызықтауы құмай тазы, ақ иық қыран бүркіт. Осы ретте Ақан қазақтың тарихи спортына зор мән беріп, ескі серілерше қасына көп жігіт ертіп, ат ойнату, саят құру өнерінің соңына түседі.

Спортты таңсық ету әсіресе «Мылтықпен мергеншілік» туралы айтқан жырында ашық суреттелген.

Мылтығы түзу болсын, өзі сырлы.
Сүйменді оғы болсын алты қырлы.
Қолында қызыл темір, қалың ауыз

Алысымен талғамас жақын жерді.

Мылтығы шаңқ еткенде жерді жарып,
Көздеген түп жеріне тисе барып.
Асығып жан-жағына қарап мерген,
Мақтанып бауыздайды қоразданып.

Сері дүниесін желаяқ тұлпарға, алғыр қыранға, құмай тазы жинауға салған. Сұлулықты жаны сүйген Ақан аттың түсінің әдемі болуына да ерекше мән берген. Ол бір ыңғай боз ат, қара ат, құла ат қатарын тізуді жақсы көрген. Түнге қарай ақ киіп боз атқа мінсе, күндіз сұр киініп құлаға отырады, күз айларында қара киініп қара атқа мінеді. Оның аса құмар болғаны әсіресе жүйрік ат, қыран құс, құмай тазы. Бұлардың спорттық тамаша түрлерін сыншы Ақан қалайда тауып қолына түсіре білген. Соның бірі қас тұлпарды алдына түсірмеген Ақанның Құлагері, қанаттылардан алмағаны болмаған Көк қыраны, аяқтыларға жетпей қоймаған Алақұмайы айқын дәлелдей алады. Серіліктің бас шарты сұлу киіну болса Ақан оғанда ерекше көңіл бөлген. Ақан серіні көп заман қызықтап, онымен бала күнінен бірге жасасқан Қоқыштың (1927), Жауардың, Құлыштың (1959), тағы өзге қарттардың айтуынша, Көкшетау қазағында Ақан серідей ешкім әдемі киінбеген. Оның қысқы-жазғы киімдері бірнешедең болған. Басына киетін пұшпақ бөріктің өзін әсем тігетін қыз-келіншектерге әртүрлі үлгімен жасатқан. Аяғында кебіс-мәсі кимей, жылтыр қара етік киетін болған. Қасым қарттың айтуынша: «басқа қазақ қисық табан жылтыр етік киген емес. Оны киген жалғыз-ақ Ақан аға» дейді. Үстіне киетіні мауыты шекпен, шапанның бірнеше қымбат түрлері, жақсы көргендері сұр шапан, қызыл-күрең шапан, кестеленген тақыр күрең жарғақ, суық айларда кигені құлын жарғақ, бөкен жарғақ (жауар). Аяқ киімі болмаса өзгесінің барлығы бұрынғы атақты серілердің дәстүрін көрсетеді. 1928-1924-жылдары Мұхтар да ескі серілердің дәстүріне түсіп, Семей көшесіне салдардың сылқым киімімен шығатын.

Ақан сері аңға шыққанда, тойға барғанда ерте замандағы Ерсайын, Манас сияқты қасына топ әнші, әрі сері, әрі ойыншы, әрі мерген, әрі балуан алпауыт жігіттерді ертіп, сұлу қыз, ерке келіншектері көп елді қырындап, уақытын бір ғана ән шырқаумен, ойын-сауық құрумен өткізеді. Серіліктің бұл түрін Ақан өзінің өлеңінде айтқан.

Торыны таң асырып мінген қандай!?
Үкілеп әсемдетіп жүрген қандай !?
Тұсына қызды ауылдың өлеңдетіп,
Сыбанып ақ білекті түрген қандай!?

Ақан қалың ел ортасында ән шырқағанда сұлу қыз кестесін, зергер жұмысын, кемпір тоқып отырған өрмегін қойып тыңдайды (Қошы). Ақан серіні әдемі тыңдаған кісінің бірі Көкшенің шүйгін қойнауларын көп заман жебелеп, оның сұлу әндерін Арқаға таратқан Баянауланың атақты әншісі Жарылғапберді. Ол Мұсаға еріп Сырымбетке бірнеше рет барып, Ақанның әнін Шоқанның әкесі Шыңғыстың үйінде талай рет тыңдаған. Оның көбін Баянауланың және Қарқаралы төңірегіне әкеліп таратады. Жарылғапбердінің өзі оны былай деген:

Көкшетау, Баянаула жер науаны,
Елінен көктей гүлдеп шығады әні,
Жерінде Көкшетаудың көкте жатып
Толқытып Жарылғаптың салған әні.
Жарылғап ескі әншінің ардагері

Күйді ерттеп, әнді мінген кемеңгері.
Осы әнді Көкшетауда естідім деп,
Баянға алып келіп жайған еді.

Жарылғапберді Ақан серінің замандасы. Ақаннан үш жыл соң қайтыс болды (1916 ж.). Шыңғыстың үйінде болған кездесулерде екі бірдей даңқты әншілердің ол үйде қатарынан ән шырқауы бір дүние болу керек.

Сұлулықты ардақтау, оны сүю серілердің көбіне тән нәрсе. Кіршіксіз тазалықты, сыпайылықты олар сұлулықтың бір түрі деп қараған. Абайдың, Жаяу Мұсаның, Сұлтанмахмұттың жазуларында бұл ашық айтылған. Сыпайылық, тазалыққа аса нәзік қараған әсіресе Ақан сері. Сұлулықты, кіршіксіз тазалықты үгіттейтін Ақан, қотыры, сасық иісі бар кісіден қашып жүрген, кез келген үйге түсе бермеген, тек сұлу қыз, маңғаз келіншектері бар, таза үйлерге қонатын болған. Жүн, жең, жабағы жамылатын нас, өзі сараң байлардың үйлеріне шақырса да бармаған. Басқа бір үйге барғанда ең алдымен ол үйдің тазалығына, төсек орын, ыдыс аяғының тазалығына ерекше көңіл қоятын болған; егер бет-аузын кір басқан, салақ, лас әйелге көзі түссе оның дайындап жатқан асына карамай кетіп қалған.

Көйлегі кір болады май-май ғана,
Ұрысар байыменен таймай ғана.
Сыртына шөмішінің балшық жағып,
Салады қазанына шаймай ғана.

Бір табақтас, дәмдес болып отырған біреулердің кірлі қолын көре қалса, Жаяу Мұса сияқты, ол табақтан бір жапырақ етті аузына салмаған. Ақан серінің бұл мінездері ол кездегі қарапайым қазақтарға ерсі болып көрінсе де, оның негізгі осы күнгі медицина ғылымына дәл келетін, жарқын кіршіксіз таза ойлар. Оның түбегейлі аялғысы настыққа, надандыққа, қараңғылыққа қарсы тұрғандықты көрсетеді. Мұны кейінірек Сұлтанмахмұт, тағы өзге қазақ жазушылары да аса өткір түрде жаза бастаған.

Жиырма бес жастарында Ақан өз елінің қызы Бәтимаға үйленіп, онымен он жылдай тұрады. Бәтима өлген соң, Ақан жаңа түлеп ұшқан тау қыранындай, қиялға көз салып, әр жерден тоят іздейді. Серіліктің базарына бұрынғыдан гөрі күштірек түседі, күндіз-түні ойлайтыны сұлу қыз болады. Көп уақыт толқумен, ойланумен жүргенде, аяулы нәзік жанның көзі даңқы Көкшетау алабына жайылған Арқаның ерке қызы Ақтоқтыға түседі. Ақтоқты ол кездегі дала қызының ару мүсіні. Жаратылыс оған түрі мен ақылды бірдей молынан төксе, оның ішкі мінезі де сондай сабырлы, байсалды, сыпайы болған. Ақтоқты алғаш көргенде Ақан серінің көңіл-күйі шабытына келіп, шалқыған әндерімен өзінің тұңғыық махаббатын жарыққа шығара бастайды. Оны жақсы түсінген ақылды Ақтоқты да жайдары мінезімен Ақанның жүрегіне ем болатын белгілер білдіреді. Содан екеуі көңіл қосып, аз уақыт махаббат қызығына бөленеді. Бірақ Ақтоқтымен қосылу мүмкін емес, оған алдақашан бір мықты кісі құда түсіп қойған. Жеме-жемге келгенде Ақтоқты осыдан шыға алмайды, дәлелді сөздерді айтып, Ақанның жалынды жүрегін суыта береді. Ақтоқтыдан торыққан Ақан сері гөй-гөй тартып, уақытын күңіренумен өткізеді. Бірақ үміт сәулесі одан алыстап кетпейді. Тағы да қияға көз салып, сұлу қыз іздейді. Көкшетау төңірегіндегі Тынәлі қажы деген кісінің ару қызы Ұрқияға ғашық болады оған арнап, ән мен өлең шығарады. Ұрқия Ақанмен көңілін қосып, оны жақсы көрсе де қиындықтар айтып, Ақанның ұсыныстарына ашық жауап бермейді. Ақырында Ақан сері оны алып қашады. Бірақ бақытсыздыққа қарай Ұрқия үш ай тұрып, қайтыс болады.

Ақ маңдай, қарақат көз сүйген сәулем,
Секілді нәзік белің сымға тартқан...
Арылдым тағдыр айдап бұлбұл құстан
Тарттым мен қайғы-қасірет бала жастан.

Онымен бірге Ақанның жақсы көрген інісі де өліп, Ақан үлкен күйзеліске ұшырайды. Көңіл жұбатар ош нәрсе таба алмай, Ақан ескі досы Ақтоқтыға қайта оралады. Бірақ жақын арада ол ұмытылмақ. Ескі махаббат жалыны еске түсіріп, оған бірнеше өлеңдер шығарады, жауап қайтпайды. Алайда, Ақтоқтысыз өмірді Ақан өмір деп білмейді. Әлден уақытта ұзатайын деп отырған Ақтоқтыны Ақан алып қашады. Бірақ онымен кетуге Ақтоқты көнбейді. Сарымидың басында Ақанның бүйіріне пышақ салып, томардың ішінде айдалада қалдырып кетеді. Ақтоқты ұзатылып кетеді. Махаббат дертінен құса болған Ақан жазылып тұрған соң, оған арнап тағы да өлеңдер шығарады:

Бәрекелді Ақтоқты тапқаныңа,
Жібектен шоқ шекене таққаныңа.
Бұдан артық құдайдан не тілейсің,
Шолақ қасқыр түсіпті қақпаныңа.

Ақан серінің бұлай айтуы Ақтоқтының шыққан күйеуі өр кеуде атаның тұқымы екен. Ақан сері Ақтоқтының бетіне осыны басып, оны мазақ етпекші болады. Бірақ Ақтоқтыны сүйюі тасқындай бермесе, еш уақытта сөнген емес, оны тағы мына өлеңнен көруге болады:

Ақтоқты кеткенің бе шыныменен
Бал бердің талай жерде тіліңменен.
Басыңды Сары мида кесіп алып
Өмірімше даулассамшы құныңмен.
Дарияның қайранындай қалқа бала
Зарланып ән шырқаймын үнімменен.

Сүйтіп Ақанның жанына сусын болған Көкшенің екі аруы – Ұрқия мен Ақтоқты өткінші дәурендей өте шықты. Ақан зарлап жалғыз қалды. Күндіз-түні оның жүрегін зарығумен ой құсасы тесетін болды. Сұлу қыздан үміт үзген Ақанның ендігі көңіл жұбатары бір ғана оның Құлагері болды. Бұрынғы саңлақтар аруы адамды жұбатқандай: «қайғың сұлудың құшағында, тұлпардың тұяғында, сұңқардың қияғында қалады» - деп тегін айтпаған ғой. Махаббаттан торыққан Ақан сұлулықты енді Құлагердің әдемі мүсінінен, бөкен қабақ жаудыраған көзінен, қаламының ұшындай әдемі құлағынан, салбөксе денесінен, бота тірсек, алмас тұнығынан іздейді. Аузымен құс тістейтін даланың желаяқ жануары Ақанның тарыққанда жан серігі болып табылады. Құлагер Көкшенің шүйгін бетегесінде жайылып, оның мөлдір суын ішіп өскен қырдың тума жылқысының ұрпағы. Оның асқан жүйрік болатынын қарауыл Елторы сыншы құлын күнінен айырып қояды. Ақан нағашыларының ауылына келіп жүргенде оның қасындағы Елторы ойнақ салып жүрген кер құлынға көзі түсіп қалады.

- Мынау бір болайын деп тұрған жануар екен. Бір кезде ол ұран шақыртпай қоймайды. Жақсылап күтіндер дейді. Керқұлынның енесін саумайды, ол бұла болып, еркімен өседі. Оның мінезі, бәдені өскен сайын өзге жылқыдан артыла береді. Қас сыншының айтқаны еш заманда қате кетпеген. Екі жыл өткен соң құлагердің жүйріктігі жұрт көзіне көріне бастайды. Мұны естіген Ақанның қуанышы қойнына сыймай, дәуірлеп тұрған кезінде нағашысына қолқа сала келіп, Құлагерді сыйға алады. Оны мәпелеп бағады, тұмсықтыға шоқыттырмай, күнге күйдірмей, суыққа тоңғызбай, күндіз-түні төгілген әдемі жабумен

ұстайды. Жаз биенің сүтімен суарып, қыс сұлымен бағады. Құлагер Ақанның еркелетіп өсірген баласымен бірдей болады. Сұлулықты жанындай сүйетін ару жан оның тұмсығын, мөлдіреген көзін, ауық-ауық иіскеп, жалын, құйрығын тарап, жонын сипап қояды. Екеуінің жүзара мерейі екі достың мерейінен артық болмаса, кем болмайды. Ақан сері аз уақыт көрінбесе Құлагер жер тарпып, кісінеп, елегізи бастайды. Үстіне ертоқымы, сала бастаса оттай жанған екі көзін Ақанға төңкере тастап, шалқыған шабытпен оны ұшырып әкетуге құмартады.

Қас жүйрік қан майданда сыналмаса оның қасиеті қандай екенін ешкім біле қоймайды ғой. Көкшетау мен Атбасар төңірегінде болған ас-тойда Құлагер алдына қара салмай, барлық атақты сәйгүлік тұлпарлардың алдынан жеке қара келіп, ылғи бас бәйгені алып отырады. Құлагердің асқан жүйріктігі бұдан былай ел ішіне дәуірлеп, даңқы Ақанның өзімен қатар барлық Арқаға жайылады. Ақан енді оны Арқада болған кейбір атақты асқа апара бастайды. XIX ғасырдың екінші кезеңінде Арқада болған ас-тойда Құлагерден озған ешбір тұлпар болмаған. Құлагердің бүкіл Арқаға дәуірлеп көтерілуі әсіресе Сайдалының асына қатысудан кейін. Бұл ас XIX ғасырдың жетпісінші жылдары да, осы күнгі Қорғалжын ауданының жерінде, Қарақойын-Қашырлы деген атақты қоныста болған. Асқа орта жүз бен Кіші жүздің не қаз мойын тұлпарлары қатынасқан. Олардың ішінде адай, текежаумыт, қуандық жылқыларының не түрлі желаяқ жүйріктері бар. Олардың ішінде Арқадағы атқа бәйге бермеген Саңырықтың құла бестісі, Батырақтың қоңыр төбесі, тағы басқалар. Барлығы үш жүз ат. Құлагер осы үш жүз сәйгүлік тұлпардың алдынан жеке қара келіп, Ақан серінің мақтаныш сезімін жоғары шырқатады. Жиылған әлеумет Құлагерді тамашалап, бәрі оны көргісі келеді. Кейбіреулері Ақан серіні қаумалап, оған құтты болсын айтқысы келеді. Бұл астың суреті, оған Құлагерімен Ақанның келуі, Есіл, Қорғалжын, Нұра, Сарысу бойында жасаған қарттардың есінде осы соңғы заманға дейін сақталған. Соның бір атақты атқұмар Батыраштың қызы Қалиман, 1967 жылы 90-нан асқан кемпір, ата-мекені Шерубай-Нұра, Соқыр өзенінің бойы, бұрынғы Спас заводына жақын жерлер. Кейін Успен руднигінде тұратын болған. Әкесі Батыраштың, ағасы Жүністің айтуынша, олар Ақан серіні де, оның Құлагерін де аса жақсы білген. Ақан сері мен Құлагерді ауылында, үй ішінде әкесінің әңгімелеп отырғанын Қалиман талай рет естіген. Қалиманның айтуынша, Сайдалының асында Ақан серіні құттықтауға барған кісінің бірі Батыраш. Батыраш Ақан серіні тек құттықтап кетіп қалмайды, оның қасында бірталай бөгеліп, жүйрік атты жақсы көретінін айтып, оны қалай жаратып, қалай бәйгеге қосуды әңгіме етеді. Құлагерге қызығып, оның қасынан кеткісі келмейді. Ақанның бой жеткен қызы бар екен, одан кейін сөз тартып, онымен жуықтасуды ойлайды.

- Екеуіміз де бәйге атын құмар қылатын кісіміз, дос болайық. Сенің қызың бар деп естідім, менің ұлым бар, құда болайық. Мына Құлагерді маған қарғыбауға беріп кет! - дейді. Батыраштың бұл сөзі Ақанның нәзік сезіміне тұрпайы болып көрінеді. Ақанның намысы келіп:

- Әрі қызымды, әрі атымды беріп не болғаным? Үйтіп құда болғанша жәй жүргенім артық емес пе? - деп теріс айналып кетеді. Ешуақытта мұндай беті қайтып көрмеген мықты атаның баласы Батыраш Ақан серінің тәкаппарлық көрсеткенін ішіне кек етіп қалады.

Арада бір-екі жыл өткен соң, Ереймен тауының теріскей бөктерінен ағатын Сілеті өзенінің бойында қырдағы алпауыттың бірі атақты Сағынайдың асы болады. Бұл асқа қырдың бес дуан елінен 325 ат келген. Сонда көп тұлпардың алдынан Құлагер тағы да ағып келе жатқанда, ат алдынан «қарауылға шыққан» болып тосып тұрған Батыраштың кісілері лап қойып көлденеңнен соқтыққанда, алыстан мойын созып, танаулатып келе жатқан аяулы Құлагер мұрттай ұшады. Соқтығушы Қараөткел қаласында алыпсатар болып тұрушы

саудагер Нұрпейіс Жантас баласы. Құлагерге көлденең соқтыққанда Нұрпейіс те атматымен бірге құлайды. Бірақ оның аты біраз талып жатып есін жиып тұра келеді. Жаздың ыстығында ұзақ жерден түтеп келе жатқан Құлагердің жүрегі үзіліп сол жерде қалады. Халық Құлагерді өлтірген қаланың саудагері Нұрпейісті алқымынан алып, билердің тергеуіне беруді сұрайды. Батыраш сыр білдірмей бұғып қалады. Одан көп дүние алған саудагер қаланың ұлықтарын арқа тұтып, ол жердегі жазадан құтылады. Іс саяси түрге айналады. Бірақ намысы қайнаған кемеңгер кісілер саудагердің соңынан жылпос жігіттерді тексеріп, Құлагердің кегін алуды қауымның міндеті деп санайды. Нұрпейіс кешке жақын Қараөткел қаласына кіріп, ноғай моласының жанынан өте бергенде моланың ішінде бұғып отырған атақты мерген үні шықпайтын мылтықпен атып, оны қалпақтай түсіреді. Жұрт у-шу болып жатқанша қас қарайып түн түседі. Көрдің қуысында тығылып жатқан мерген кешке қарай өз бетімен кетеді. Кім атқанын бірер сағаттан кейін келген полиция іздеп таба алмайды. Қаланың кейбір саудагерлері Нұрпейісті атқызған қалада тұратын Қанжығалы Айтпай қажы деп, жала жаппақшы болады. Халық Құлагерді жыққан Нұрпейістің өлгеніне риза болып, оны көрге қоярда: «іздегенің осы еді, енді көрінде өкір» деп лағынет айтып тарқайды.

Ақан сері жапан түзде өліп жатқан Құлагердің басында бір күн, бір түн болып, оның басын құшып, қабағын, көзін сүйіп, бұршақтаған көз жасымен өзінің атақты «Құлагер» әнін шығарады:

Жануар Құлагерім қолдан кетті,
Дұшпанның қастығынан қаза жетті.
Қаржас боп, Қанжығалы, Керей, Алтай,
Қуандық, Сүйіндік боп намыс етті.
Тамам жұрт көтермекке аттанғанда
Алдынан қарсы бармай маған нетті?

Құлагерді жоқтап, мауқын басып болған соң, ертеңінде құлаған Аққұсақ көлінің жағасында оның сүйегін жерге көмеді. Бірнеше жыл өткен соң, Ақан сері қызына ғашық болған, өзі де ән мен өнерді қадірлей білетін Жүсіп төре, Құлагердің басына тас үйдіріп, кішкене оба тұрғызады. «Құлагер» поэмасын жазу үстінде ойға батып жүрген Ілияс Жансүгіров 1931 жылы бүкіл Ереймен тауын аралап, жергілікті халықтың көрсетуі бойынша Аққұсақтың жағасынан Жүсіп төренің үйдірген тасын тауып, оған енді дiңгек қақтырады.

Құлагердің жығылған жерін ұмытпайтын еткен кісінің бірі Әшім Бектасов. О да сол жерге биік қанаттас орнатып кеткен. Құлагер ат спорты тарихынан әдемі орын алатын құс жануар. Ол туралы жырлар, поэмалар, халық аузында айтылатын ғажайып легендалар аз емес. Осыларды еске алып, халықтың ой-қазынасына айналған атақты тұлпардың басына одан гөрі де осы күнгі өскен заманға лайықты мәңгілік ескерткіш тас орнатса, жас ұрпаққа оның тәрбиелік мәні аз болмас еді. Ондай тарихи, мәдени маңызы бар спорт түрлері еш уақытта ұмытылған емес, ұмытылмақшы емес те. Оған жұртшылық жақсылап көңіл қояды деп сенуге болады.

Ақтоқтыдан кейін Ақанға көңіл жұбанышы болған Құлагердің өлімі үлкен соққы болды. Жастықтың соңында, кәріліктің алдында жүрген күйрек жанды кісіге бұл соққы кейін үсті-үстіне қосыла береді. Құлагердің соңын ала күтімі болмаған соң, оның қыран бүркіті мен ала құмайы тағы өледі, тұғырда байлаулы тұрған көк лашын аңға алып шықпаған соң, балақ бауын үзіп ұшып өледі. Ақан тағы егіліп, сұңқарын жоқтап өлең шығарады.

Бұл соққыдан кейін, серілік өмірден түңілген Ақан онымен қоштасып, қалаға кетеді, ислам фәлсафасының соңына түсіп, Көкшетау медресесіндегі Науаи хазіреттің дәрісін тыңдайды. Бірақ хазірет Ақанды онша қызықтыра қоймайды, бойға біткен серіліктің алып күші оған қарама-қарсы тұрады. Ақанды жаңадан елегізітіп жазғытұры ел жайлауға көшерде Ақан Қоскөлдегі ағаш үйіне келіп жаз бойы онда жалғыз жатады, қасында бір ғана ауру баласы болады. Ақанның бұлай жалғыз қалуын жұрт әлденеше саққа жүгіртеді. Әуелі жарынан, кейін тұлпары мен сұңқарынан айырылған Ақан, тіршілікпен күресуге өткен қиын заманда жол таба алмай, қатты қамығады, күңіренеді. Ойшы адамды жау көріп, оған мерей көрсетпейтін қанаушы топты сынап, жалғыз жатып күндіз-түні өлең шығарады, оны өз сарынымен шырқайтын әнге айналдырады.

Ақан жас кезінде ән мен жырды бір ғана қыздарға арнап шығарған. Бұл топқа кіретін әндер, өлеңмен жазылған хаттар өте көп. Олардың ішінде махаббатқа тереңдетіп айтқан шығармалары «Қыз сипаты», «Сүйген қалқа», «Біздің көңіл қайда жатыр», «Көңіл тілегі», «Ұрқияға», «Ақтоқтыға», «Ұзатылайын деп жатқан қызға айтқаны», «Көңіл сыры». Бұл әнді Ақан егіле айтады:

Ей, қалқа сенің үшін жайдым торды,
Танитын кезің болды, оңды-солды.
Сүмбіл шаш, қарақат көз, жазық маңдай,
Көретін күн бола ма, бейне хорды.

«Көңіл тілегінде» Ақан қызға өте бәйек болады:

Бағаңа күнжетпестің бірі едіңіз,
Бақшада жаңа шыққан гүл едіңіз,
Сұсырдай су ішінде мекен етіп,
Ілінбей қармағыма жүр едіңіз.
Үмітім көңілімдегі бітер еді,
Артылса ақ төсіңе білегіміз.

«Сүйген қалқа» әнінде Ақан терең махаббат сезімімен толқытқан:

Серінің қалқасы бар бір басыңда,
Күн сәулесі елес беріп тұр қасыңда.
Өмірің өткіншідей өте шығар,
Қызықты көре алмассың дер жасыңда.

Ақан терең ойшы, өте сезгіш, есті, тым шешен болған кісі. Қоскөлге фәлсафалық мұрамен ойға батып келгенде, ол бір ғана әлеуметтік мәселені алдына көтереді, мақсат етеді. Ең алдымен ойлағаны білім, мәдениет, халық бұқарасын қалай ілгері бастыруға болады соны толғайды. Бұл ретте көп үміт еткені халық ортасындағы білетін данышпан адамдар, халықтың ой азығы солар. Оны Ақан сері өте терең түрде түсіндірген.

Ақыл көп таусылмайтын жанға көрік,
Бастан шыққан сөзіңе тілің серік.
Қалай айтып сөйлесең ерік өзінде
Данышпанның айтқанының бәрі берік.
Атағы ерге шапқан кейбір сабаз,
Өзі өлсе де оның сөзі өлмек емес.
Бір мінез әрі дана, әрі шешен,

Қолға алса барлық жанды жарық еткен.

Фәлсафалық әлеуметтік тұрмысқа арналған жазуларында Ақанның тілі, ойы аса өткір, тигізе айтқан. Соның ішінде бір таңсық нәрсе «Әйелдердің сипаты». Әйелдердің өркендеу жолында келтірген қасиетін айта келіп, «Ақылды әйел адамның барып тұрған ақ маңдайы, жұртшылықтың, үй-ішінің тірегі» деп суреттейді. Сондай ашық фәлсафалық ойларды жастарға, жігіттерге де арнаған. Соның бір жарқын түрі «Жігіттің сипаты», «Жігіттерге», «Достарға», «Замандасқа» деген жырлары. Оларға арнаған сөзінде жігіт болсаң ақылды, жарқын бол, адалдықты сүй, ой-санаңның ашық болуын ізде, ең алдымен халық бұқарасының мұқтаждығын көруге ой бөл. «Достарға» деген жырын біраз сын көзімен қараған. Патша заманында, кертартпа дәуірде жанкүйерлік дос табу қиынырақ болған. «Доспын деп жүргендердің бәрі жалтақ, өсекші. Дос қайда айырылмайтын бір он жылдық.

Осымен қатар болыс пен билерді сынап олардың ел жегіштік залымдығын бетіне басады. «Заманға қарап» деген жыры әшкерелеп айқындайды. Онда бір әділ, жана дүние іздегендей болады.

Болғанда мұндай күйде заманымыз,
Жәй жатып сахарада қамаламыз.
Болыс, би ет пен шәйға маз болуда
Қайткенде тура жолды таба аламыз.

Ақынның бір жақсы шығармасы сол кездегі адамдардың мінезін сол өз қалпында болған кейіпте жарқыратып сипаттау. «Замандасқа» олардың барлық тобын он алты кейіпке бөледі. Бірінші адам ақылы кең, таусылмайтын жанның көркі оның серігі өнер иесі, өзінің білімімен, шебер қолымен халық бұқарасын бір ғана қуанышқа келтіретін ой, өнер иесі, екінші жігіт ілгері баспайтын байлауда тұрған сияқты еш нәрсеге еркі жоқ, меңіреу адам, үшінші жігіт өр кеуде, кеудесін жоғары көтеріп, биік таудай зорайып жүреді, төртінші жігіт ауыр мінезді, сезімі жүйрік, бірақ заманына қарай ілгері ұмтылуды білмейді, бесінші жігіт ақылды, өте қу, еш адамға сыр айтып отырмайды.

Ол адам терең ойлы,
Сыр айтып еш адамға бермес бойды.
Біреуге жүйрік ақыл бере тастап,
Талайдың қабыл-ғапыл сырын жойды.
Түсіріп ақ көңілді қайласына
Ішінен білдірместен бітеу сойды.

Алтыншы жігіт қарқылдаған даң бас, арсызды абыройлы кісі деп, соған бас иеді, жетінші жігіт желдей ескен есер.

Көргенін жат адамға сыр қылып айтып,
Ішіндегі дертін қозғап бәрін шешер.
Баянсыз ұшпа бұлт секілденіп,
Дүниеден би опасыз күні кетер.

Сегізінші жігіт сегіз қырлы, бір сырлы, ашық сөзді, жарқын көңілді. Ақ иық бүркіттей төңкеріліп, әр ісімнің қылығын танып жүреді. Олардың өзіне лайықты сөз табады. Тоғызыншы жігіт, қоңыр бөрік, жел тұрмай қозғалмайды. Оныншы жігіт – қатын жанды әйелі не айтса соны істейді. Он бірінші жігіт – өсекші, он екінші жігіт – кербез, сал өзінен басқа адамды танығысы келмейді, дүние малды ойына да алмайды.

Ақан серінің осы сияқты фәлсафалық терең оймен айтқан толғау сөздері, өткір сыны, аса білгіштігі кісіні толғандырмай қоймайды.

Бұны жазған кезде Ақан сері елуге келіп шар тарта бастаған, бірақ тұғырынан түспеген, серілік өмірдің сұлу елесі оны әлі де өмірге шақырып, көңілін толқытады, жүрегіне от сәулесін түсіріп, тағы да махаббатқа, жар сүйуге үңілтеді. Қартая бастағанда Ақанның жүрегіне бұл кезде от жаққан Көкшетау төрелерінің үш қара көз сұлулары. Ақан оларға «Үш тоты құс» деп ат қояды. Олардың ішіндегі ең сұлуы, естісі, өзі маңғаз, өзі шешен, айтысқа Ақанмен тең түсетін, әрі ақын, әрі әнші, ел аузынан түсірмейтін Ақанның ару сұлуы Жамал болады. Бұл жоғарыда айтылған Құлагердің басына тас орнатқан Жүсіп төренің қызы, Шыңғыстың немересі. Ақан серінің қыран көзі ең алдымен осы Жамалға түседі. Жамал 16-да Ақан елу жаста.

Екеуінің жас айырмасы соншалық көп болса да, ғашықтық оты күйдірген соң Ақан шыдап тұра алмайды. Үш тотының ішінен Жамалды «Қалқа бала» деп оның алдында үзіліп, бәйек болады, өртенген жүрегінің назын айтып өлең шығарады.

Қыздарды мен не қылам қылаң-сылаң,
Қалайша ғашық отқа сабыр қылам.
Жаңартқан өмірімді қалқа бала
Басы жұм, ортасы миым, аяғы ләм (Жамал).

Жасы келіп қалған кемеңгер ақын, баласындай Жамалға көз салғанын жұрт қауесет ете ме деп, көп ойланады. Жамалды тек ішінен сүйіп, оған арнап өлең шығарумен жүреді. Бірақ жастың үлкендігі қанша тежегенмен, махаббат оты сыртқа шықпай қалмайды. Сезімі тасқындап жүргенде Ақан Жамалға мынадай сұрақ қояды:

Тау тасты шабыт қылған ақ иықпың,
Болмайды сені ойласам ішкенім ас.
Жортқан түс секілді жіберейін,
Бұл сөздің фәһімін біл де, түндігін аш.
Ақылына далбай тастап шырғаладым,
Шабытқа келе алмасаң қылғаның қас.

Жамалдан жылы жауап алмаған соң, Ақанның жүрегі өрт болып жанады, махаббат үсті-үстіне өртені береді. Оның Жамалға ғашық болуы не түрлі толқынды ән, өлең шығаруға бейімдейді, оның көбін Жамалдың өзіне арнап шығарады. Соның бірі атақты «Сырымбет» әні. Сырымбетте туып-өскен Жамалға арналады:

Ауылың қонған Сырымбет саласына,
Ғашық болдым Ақсұңқар баласына –

дейтіні Жамалды мезеп айтқаны. Үш тотының қалған екеуі де осы Сырымбетті мекендейтін төрелердің әдемі қыздары, Шоқанның немере қарындастары.

Серіліктің соңында жүрген Ақан әлеуметтік тұрмысқа да жиі ойысып отырған. Көпшілік жиналған жерде Ақан жалғыз әнімен емес, өзінің ойшы, тапқыш, шешендігімен де халыққа қадірлі көрінген. Елдің қандай білгіш адамдары бас қосса алдымен сөзді Ақанға бастатқан, ел жиылып шеше алмаған «шиеленіскен қиын дауды» Ақан аға не айтса соған тұрдық» деген.

1865 жылы Шоқан Алтын-Емелде қайтыс болғанда Ақан сері оған қатты күйзеледі. Көкшетау елі болып әкесі Шыңғысқа естіртуге барғанда, Ақан Шоқанның адамшылық, кеменгерлік істерін еске түсіріп, мынадай өлең шығарады:

Дейсіз бе бұл жалғанда өлмеген бар,
Тағдырдың күдіретіне көнбеген бар.
Айырылып не жақсыдан елі жұрты
Жас төгіп, жанын үзіп, етпеген зер.
Шыңғыстың сүйер ұлы Шоқан еді,
Империя жұрттарын көрген еді.
Өнері жұрттан асқан есіл сабаз,
Оған да сапар жолда қаза берді.

Ақан серінің өмірін бұрын жүйрік білген Шоқанның інілері Махмет, Қоқыш, Мақы және Үкілі Ыбырай болған. Қоқышты мен студент кезімде Көкшетауда кездестіріп, мұнда айтылған ойлардың көбін сол кісіден естідім. Кейінірек Құлыш Уәлихановпен Жауардан естідім. Ақан серіні бүгінде жақсы білетін оның жерлестері Әшімғали, Абдулла Айдарбеков, Разия, Қапар Досмағамбетов, Қасым Жандосов. Бұлардың барлығы Ақан сері үлгісінде тәрбие алған, арабша жақсы білетін, көзі ашық, халық ақындары. Ақан серінің қандай аста, қандай жәрмеңкеде болғанын бұлар әлі ұмытпаған, оны көрген кісілерден қалғандар осылар. Ақан сері қайтыс болғанда Әшімғали – 27, Разия – 25, Абдулла – 24, Қасым – 16-да болған. Қапекең де (Қапаров солармен замандас). Ақан серінің сыртқы келбетінің қандай болғаны бүгінгі жас ұрпаққа білу жұмбақпен бірдей. Өйткені, оның бүгінге дейін сақталып келген не фотосы, не суреті бүтіндей болмаған соң, білу мүмкін емес. Жұрттың айтуынша Ақан сері жас күнінде фотоға талай рет түскен әсіресе Шоқанның ауылында оның інілерімен бірге түскенін жұрт есінде берік ұстаған. Бірақ ондай фото сақталды ма оны ешкім білмейді. Тек терең зерттеу соңында біз Ақан серінің бір ғана фотосын таптық. Ол фото 1868 жылы Владимир князьдің қазақ сахарасына келуіне орай түсірілген. Князьдің қашан, қалай келгенін, оны қыр қазақтарының Ертіс жағасында қарсы алып, үлкен той жасағанын, біз жас Абайдың фотосына берген анықтауда сөз еткіміз.

Бұл тойда Ақан сері «Певцы и музыканты» деген топта, оңнан солға қарай төртінші болып түскен. Барлығы оншақты ақын жыраулар, әнші-күйшілер, олардың ішінде скрипка тартып отырған Жаяу Мұса, қобыз тартып отырған жыршы кім? Домбыра шертіп отырған әнші Ақан сері, Жаяу Мұса – қобызшы, тағы бір қарт жыршы шәкірт балаларша жүгініп отыр, өзгесі малдас құрып отыр. Жүгініп отыру революциядан бұрынғы ақын-жыраулардың көбіне тән нәрсе. 1825 жылы атақты Сақау ақын Саржанның алдында жүгініп отырып «Арқаның сары белі» деген жырды төгілтеді. Жанақ ақын Құнанбайдың алдында жүгініп отырып «Қозы Көрпеш» жырын қобызға қосып екі күндей жырлайды. Болат Петерборға барғанда сарай ұлықтарының алдында жүгініп отырып «Қозы-Көрпеш» жырын бір-екі күн жырлайды («Русский инвалид»), Шоқан Петербордан елге келгенде, Орынбай ақын оның алдында жүгініп отырып, елге келгенін қошемет етіп жыр шығарады.

Жүгіну – ту баста бас июдің түрін көрсетсе, бергі кезде ол өзінің тарихи мәнін сақтаумен қатар, сыпайылықтың, әдеби ептіліктің, кішіпейіл мінездің түрінде айналады. Бұл түрді көбірек қолданған халықтың сезгіш тобы ақын-жыраулар.

Ақан серінің әндерін, жазу мұраларын біздің заманға дейін айтып келген атақты әншілер Жарылғапберді, Жаяу-Мұса, Иман-Жүсіп, Үкілі Ыбырай, Мәшһүр Жүсіп, Естай, Ғазиз әнші, Қали Байжанов, Мұхтар Жылқайдаров, Жүсіпбек Елебеков, тағы басқалар.

ЖАЯУ МҰСА

Жаяу Мұса бір кезде қыр-сахараны әнімен күңіреткен атакты әнші-серілердің бірі. Және ол тек қана әнші,сері болып қалмаған. Дүниені жақсы танып, өзі жасаған заманына терең сын көзімен қарап еркіндікті, әділетті көксеріп өткен кісі. Бұрын әділеттің ұшқыны жоқ зұлымдық бел ең алған заманда, Жаяу Мұса жауыздықпен жалғыз жүріп алысып, бар өмірін халық мүддесін жоқтау жолында сарып еткен, белгілі қоғам қайраткері. Жаяу Мұсаның бұл азаматтық, адамшылық, ерлік істерін әдемі ашық суреттейтін мәліметтер тіпті аз емес. Оны өзінің қолымен жазған айлық дәптерлері, халық жыры, архивте сақталып келген байтақ жазулар толық сипаттап бере алады.

Бұл Жаяу өнерімен дүние кезген
Алдағы болашақтың бәрін сезген.
Қан ауыз қабандарға қарсы тұрып
Өсірмей бұл сорлыны таптап езген, - дейді халық жыры.

Жаяу Мұса туралы бұл күнде көптеген мақалалар, ұсақ кітаптар жарыққа шықты. Бірақ олардың көбі тарихи деректерге негізделмей, бір ғана жүйрік ойдың жемісі ретінде, жорамалмен жазылған. Сондықтан ол жазулардан Жаяу Мұсаның көп жылғы өмірінің нақтылы шындығын табу өте қиын. Оның орнына оқыған сайын ол ардан көптеген кемшіліктер, ойсырап тұрған қатал ерді көресің. Соның бірі Жаяу Мұсаны оның әні ана сүтінен шықпаған кезіндегі оқиғаларымен байланыстыру, сол үшін Мұсаны он екі жылға Тобыл қаласына айдауға жіберді деп жорамал жасау. Бірақ бұл асығыс айтылған ойлар негізін архив деректерімен ешуақытта дәлелдеп болмайды. Бір жақсы жері бұл болмаған нәрсеге күдіктене қарап, оны тарихи деректермен түзетуді өзіне міндет етіп қойған зерттеушілер де шыға бастады.

Жаяу Мұсаның өмірін тарихи деректермен анықтауды қолға алушы соңғы кезде Б.Г. Ерзакович пен жас ғалым З. Қоспақов. Музыка тарихын зерттеуші марқұм Ахмет Жұбанов та осы әдіске ойысып келген еді. Б.Г. Ерзакович пен З. Қоспақов соңғы жылдары бірталай жаңа мәліметтерді жарыққа шығарса да, оларға әлі де болса көп уақыт көз жанарын шаршатып, архив бетіне төну керек болады. Өйткені Жаяу Мұса ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында қатты шу көтерген кісінің бірі екенін ұмытпау керек. Сондықтан оны білмеген кісі аз болған. Оны халық бұқарасы да, патша ұлықтары да, ғалымдарда жақсы білген. Жаяу Мұсаны аса жүйрік білген әсіресе Ақмола мен Семей облысының губернаторлары Полторацкий, Проценко, тексеру полиция орындары. Жаяу Мұсаға олардың сенімсіз көзбен қарауы сонша оның басқан ізі қағаз бетіне түспей қалмаған. Патша ұлықтарымен, оның ішінде оязбен, жергілікті әкімшілік орындарымен аянбай күрескен Жаяу Мұса олар туралы жоғарғы орындарда халық атынан шағым-арыздарды да аз жазбаған. Ондай арыздардың көбінде дала уалаяты басқарған генерал-губернаторлар Казнаковтың, Колпаковскийдің, Таубенің шешімдері, бұрыштама жазулары кездесіп отырады. Колпоковскийдің шешімінде: «Мұса Байжановтың ісіне селсоқ қарамау керек. Тексеру жүргізу керек» - дейді.

Демек, Жаяу Мұсаның өмірін ашық, әдемі сипаттайтын жазба деректер өте көп. Бірақ өкінішті жері терең зерттеушілер жеткіліксіз болғандықтан, ол деректер бүгінге дейін жарық көрмей мыңдаған архивтің ішінде көмулі жатқанын көреміз. Ондай жазба деректер екі саладан құралады: бірінші көптеген архив документтері. Бұл сегіз жұмыста кездеседі, оның екеуі Омбы архивінде болса, қалған алтауы Қазақстан архивінде сақталып келеді. Екінші салаға кіретіндер Жаяу Мұсаның өз жазулары, оның естелік дәптерлері. Жаяу Мұса көзі ашық, оқыған кісі болғандықтан естелік дәптерін 1879 жылдан бастап 1925

жылдарға дейін жазып отырған. Мұндай дәптерлер онда бесеу болған, Олардың ішіндегі ең тамашасы 1879 жылы жазылған бірінші дәптері. Мұнда ол өзінің 1850-1880 жылдар арасындағы өткен өмірін жақсы айтып берген. Бұл дәптер қазір Қазан университетінің қолжазбалар бөлімінде сақталып тұр (№1288). Оған кіретін өзге жазулар:

Бірінші дәптері: 1) Баласы «Бөрібай»; 2) Дүниенің жаратылған оқиғасы; 3) Олжабай (поэма); 4) Қоңтажы әңгімесі (Ақтабан-шұбырынды кезі); 5) Қолбасылар хикаясы (Олжабай, Едіге би); 6) Қазақ өлейеті Арқада жиналып хан сайлағаны (Абылай әңгімесі). Екінші дәптерінде Семей облыстың санақ басқармасының хатшысы Н.Я. Коншиннің сұрауы бойынша жазылған (1901) алты нәрсе бар: 1) Секретарға өлең; 2) Баянауылда болған жиналыста айтылған «Нақыл сөз»; 3) Данышпан Қазы (Мың бір түннен); 4) Байжановқа қазақтың көрсеткен сыйлары; 5) Жұлдыз (жыл мезгілі); 6) Мұсаның әйелі Сапардың моласында айтқаны. Мұнда «Данышпан Қазымен «Жұлдыз» болмаса өзгесі Мұсаның өз өмірімен тығыз байланысты әңгімелер. «Қазақ сыйы» деген өлеңінде Мұса өзі туралы былай деген:

Қыс күні бүркіт салам елде жүріп
Қатын өліп ішімде арманым көп
Үйде отырып әнмен өлең айтам
Қапаға біразырақ болады сеп

Өз қыстауым Ақшоқы, елім Далба
Әнші, өлеңші тағы бар менен басқа
Ән домбыра кемшілік - деп мен естимін
Бар дейді жазу өлең Ыбырайда. (Абай)

Үшінші дәптері 1905-1910 жылдары жазылған. Бұл ең жақсы дәптері еді. Жаяу Мұсаның ең жақсы өлеңдері осы дәптерде болатын. Ол дәптерді әншінің немере баласы Ағынтай Мұстафин маған сыйға тартқан еді. Бірақ өкінішті жері мен Ленинградта ауырып жатқанымда ол дәптер жоғалып кетті.

Төртінші дәптері 1911-1918 жылдары жазылған. Ол «халық композиторы Жаяу Мұсаның күнделік дәптері» деген атпен Орталық ғылыми кітапханасында, қолжазбалар бөлімінде №1420.

Бесінші дәптері 1918-1925 жылдары арасында жазылған. Мазмұны совет дәуіріндегі жойқын өзгерісті, балалардың тобымен оқу соңына түскенін көрсетуге арналған. Бұл дәптерді Жаяу Мұсаның баласы Салық Қазақстанның сол кездегі Мәдениет министрі Темір Жүргеновқа әкеп тапсырған. Бірақ ол дәптердің кейінгі тағдыры не болғаны мәлім емес.

Бұл екі байтақ саладан басқа атақты әнші Жаяу Мұсаның бейнесі онымен бірге жасасқан замандастарының есінде де әдемі, ашық сақталған. Жаяу Мұсаның өмірін терең түсініп, оның шығарған әндерін, өлең-жырларын тапжылтпай төндіре айтатын әсіресе оның немере баласы Бошанай Мұстафин еді. Менің студент кезімде Бошанай інісі Ағынтай мен бірге Павлодар қаласында тұратын. Мен Ленинградтан елге қайтып қырға шыққанда кей жылдары Бошанай жазды менімен бірге өткізіп үйіне күзге қарсы қайтып жүрді. Ертіс пен Шідерті өзеннің арасы 4-5 күндік жер. Осы ұзақ жолдың бойын Бошанай арба үстінде отырып, бірғана Жаяу Мұсаның басынан кешірген оқиғасымен оның әндерін айтумен өткізетін. Жаяу Мұса туралы Бошанайдың білгендерін қазір ол сияқты ешкім білмейді. Жаяу Мұсаның дәптеріне кірген, кірмеген өлеңдерді ол толығынан жатқа айтатын, және Жаяу Мұсаның өзі сияқты жоғары сезім толқынымен еліте, әнімен айтатын. Бошанай

айтатын Жаяу Мұса өлеңдерінің әлеуметтік тұрғысынан ең толқындылары «Жүкене», «Айман ұлы Аппасқа», «Бәшерденге», «Арап қашқынға» деген өлеңдері де бұлардың бәріне тон нәрсе шырқап салған әннің ойнақы ырғақтарымен құйылып отыруы, оның адамды еріксіз өзіне тартуы оның күшті драматизімі болатын. Мәселен

Айман ұлы бұл Аббас
Қылығың сенің еш жақпас
Құсайынмен ұстасып
Қорғалауға жер таппас.

Мұны Жаяу Мұса Аббастың жадағай мінезін көрсету үшін қан майдан халық жиналысында төпеп айтатын. Құйылма ырғақпен шырқай берген соң, бұл он көпшіліктің жүрегінде мәңгі ұйып қалады. Бала күнінен бұл әнге үйренген Бошанай мұны әкесінен кем айтпайтын. Өлеңнің мазмұны – Аббас Айманов алғашқыда Мұсаға еріп Құсайынның соңына түссе де кейін мықты болыстық тегеуірініне шыдай алмай тайқи берген. Аббастың бұл собалақ мінезіне жаны күйген Жаяу Мұса топ алдында әшкерелеп, әнге түсіреді.

Жаяу Мұса есінде берік ұстаған әрине өзінің баласы Салық, немере балалары Мәлік, Ағынтай – бұл екеуі де орта білімі бар оқыған кісілер, келіндері Тоғжан, Жанкүміс. Бұлардың ішінде жүргендері тек ғана Ағынтай мен Жанкүміс. Жаяу Мұсамен көп заман бірге жасасып, оның шалқыған әнін басынан кешірген ерлік оқиғаларын жанын сала тыңдаған кісілер Баян төңірегінде аз болмаған. Олардың ішінде Мұсаның өмірін аса жүйрік біліп, оның өнерін, істеген ісін мақтаныш етіп, жиналған топ алдында шалқытып айтып отыратын дана қарияларда аз емес еді. Мұсаны жақсы білген, ондай қариялардың менің есімде қалғандары Байдалының Мұстафасы, Арыстанбайдың Иманбегі, Жиен Құсайын, Жәпектің Сүлеймен, Айдарбектің Ысмағы, Ертісбайдың Адхамы, тағы басқалар. Бір кезде мен бұлардың көбімен ой бөлісіп, бала күнімде көп көргем Жаяу Мұсаны есейген ойдың елегінен өткізуді мақсат ететінмін. Сөйтіп жазба деректермен қатар Жаяу Мұсаның өмірін жарқын сипаттайтын деректердің үшінші саласы халықтың естелігі. Бірақ мұны пайдалану үшін терең сын көзі керек. Өйткені Мұсаны білем деушілер өте көп, олардың білгендері шындыққа орай келе ме жоқ па оны айырып білу зерттеушінің міндеті.

Осы үш қайнар көзге сүйене отырып, халық композиторы Жаяу Мұсаның өмірін ашық түрде сипаттауға болады. Келтірген деректер бойынша Жаяу Мұсаның өмірі сегіз кезеңге бөлінеді.

- 1) Балалық-боздақ шағы (1835-1852 жж.);
- 2) Қызылжар мен Омбыда оқыған кезі (1854-1862 жж.);
- 3) Әскери жорыққа қатынасқан кезі (1862-1865 жж.);
- 4) Ел ішінде ел билеуші болған кезі (1865-1875 жж.);
- 5) Қашқын болып жүрген кезі (1875-1880 жж.);
- 6) Заң жолы мен халық мүддесін жоқтаған кезі (1880-1900 жж.);
- 7) Қауым жұмысынан торығып, бір ғана серілікке, аңшылыққа берілген кезі (1900-1918 жж.);

8) Совет дәуірі кезіндегі соңғы өмірі. Жаңадан тіршілікке ой болу, осы кездегі күнделік дәптері (1917-1929 жж).

Біз енді Жаяу Мұса өмірінің осы айтқан кезеңіне тоқталып, оны тарихи деректермен анықтап көрейік. Жаяу Мұса Шоқанмен құрдас, 1835 жылы туған. Оның балалық шағы Шідерті өзенінің бойында, Қабанбай шаты деген жерде өтеді. Бұл жер кейінгі заманға дейін «Орман ауылының ескі қыстауы» болып саналатын. Бірақ Жаяу Мұса Құсайын болыспен тартысып жүргенде оның қол астында болғысы келмей, ескі қыстауларын жамағайын Иманбекке беріп, өздері Далбаға көшіп келеді.

Мұсаның арғы атасы Орман ол кездегі бай кісінің бірі болған. Сондықтан олар «бай ауылы» деп аталған. Олардың қысты күні боранда жылқы қамайтын үлкен табын қоршауының іргесі әлі күнге дейін көрініп жатады. Бірақ, Орманның немересі Байжан мал бақпай, салдық құрып кеткен соң XIX ғасырдың екінші жартысында бұрынғы байлық бірте-бірте жойыла бастайды. Оны құртуға себеп болған Байжанның өзі. Ол кісі малға қарамағаны былай тұрсын, жыл сайын топтаған жылқыны жібек сатып алуға жұмсап, малын басқа далаға шашып отырған. Байжаның ата мұрасын бұлай шашуы Мамин-Сибиряқтың «Ақбозат» әңгімесінде жазған сюжетпен бірдей. Әкесінің бұл қылығына наразы болған, Жаяу Мұса дәптерінде былай деген:

Білсеңіз Малқозы ұлы Толыбай
Немере Жанқозыдан би Төлебай.
Өлтірген қарақалпақ Толыбайды
Қалыпты төрт баласы шулай-шулай.
Орман мен Олжабайдан туды төбет
Бір құдай аямақ-ақ берген дәулет.
Кеңес қылар үй екен бейілі кең
Атанған жиылыста «құтты суат».
Төбеттің үлкен ұлы болды Байжан
Дәулетін қылды атаның бұлан-талан.
Не мұра жақсы атадан қалмаған соң
Ылаж жоқ барлығынан босқа айрылған.

Өзінің жүріс-тұрысын жібекпен жарқыратып көрсету ол кездегі салдардың дағдылы ісі болған. Сондықтан денесін жібекпен тазартып, атын жібекпен арқандап қою оларға ерісі болып көрінбеген. Байжанның малға қыңырлығы кейін оның кейбір балаларына да ауысады.

Әкесі тәрізді оларда байлықтан көрі ерлікті, серілікті анағұрлым жоғары ұстаған.

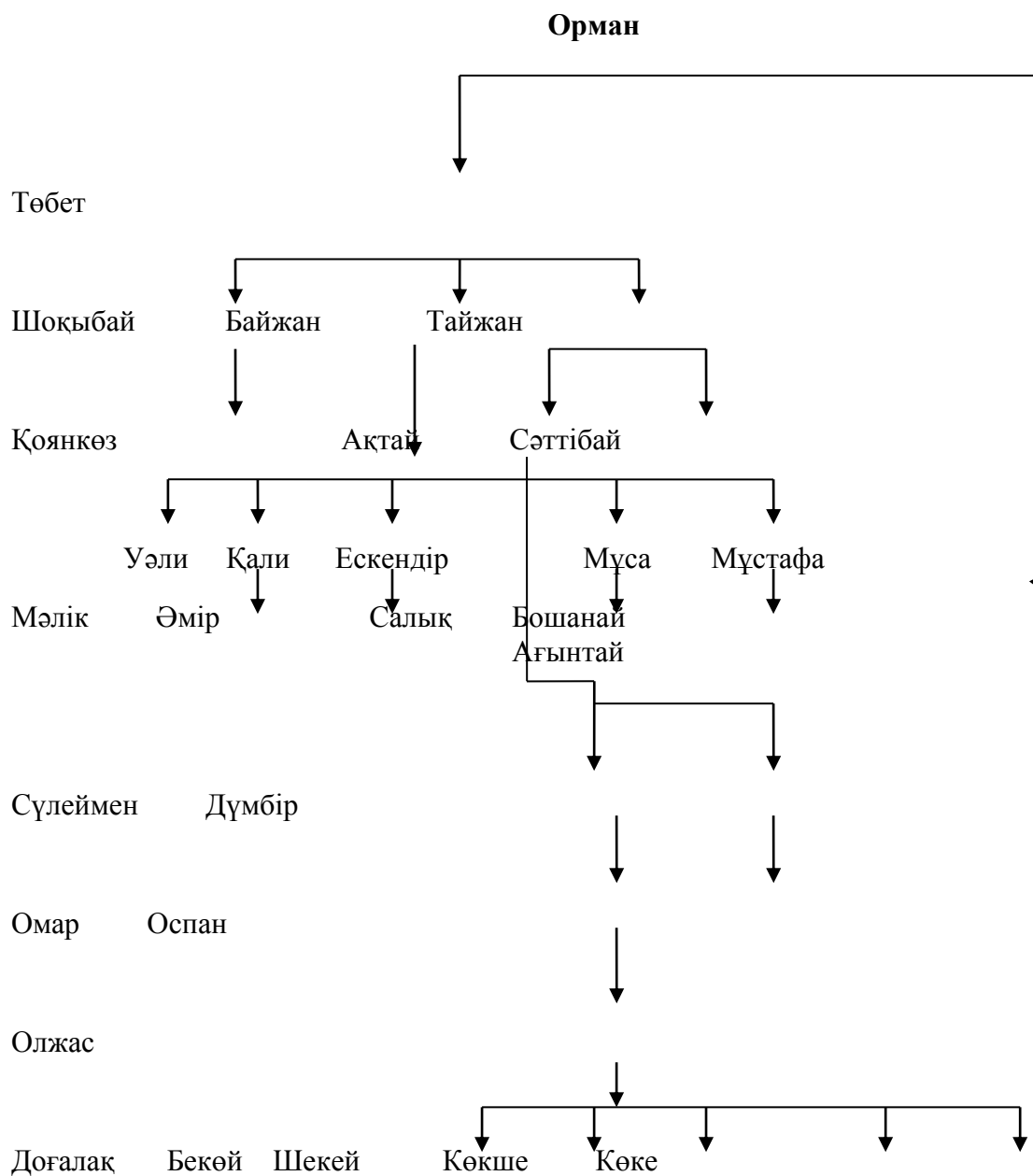
Мұсаның анасы Нақыш сол кездегі атақты кісінің бірі қанжығалы Сасық бидің немересі. Кейін Жаяу Мұса Құсайынмен ұстасып жүргенде осы мықты ел нағашыларынан күш алып, солардың қолдауымен Құсайынды ақсатпақшы болады. Қанжығалы елі бұрын Құсайынға қарайтын Ақбеттеу баласының құрамында болатын. Жаяу Мұсаның үгіттеуімен олар Ақбет ауданы бөлініп енді Шақша баласына айналады. Жаяу Мұсаның өзі де қашқын болып жүргенде осы елді паналап, інісі Мұстафаны осы елдің бір белгілі адамының қызы Тоғжанға үйлендіреді.

Жалпы айтқанда, Жаяу Мұсаның інілерінің алған әйелдері тегісімен сұлу, қолынан майы тамған іскер, кіршіксіз күмістей жарқыраған жайдары адамдар болатын. Олардың бәрі де болған адамдардың қызы, және бір тамаша жері олардың көбін қалың малсыз алған. Ең ақыры Жаяудың ынжықтау інісі Қали Байжановтың алғанының өзі генерал-

губернатордың тілмаші болған Әбіш Нұржановтың қарындасы, яки ақын Самат Нұржановтың апасы болатын. Қалыңсыз сұлу әйел алуды Жаяу Мұса 1864 Әулиеата қаласынан бастады. Осы жылы Әулие атаның Қорған бегі Мырзалының Айтжан деген қызын өзімен бірге қырға алып кетіп, Төбеттің кенже ұлы Шоқыбайға апарып береді.

Қорған бегі Әулиеата Мырзалыбек
Қызын алдым Айтжан атты мал бермей тек
Алып кеп кіші ағамыз Шоқыбайға
Жұбай қып оған бердім болған соң еп

Шоқыбай мен Айтжаннан туған Қоянкөз ең сұлу әйелдің бірі еді. Бойы сұңғақ, көзі бөкеннің көзіндей төңкерілген, әдемі сопақ бетті ақсұр еді. Алпыстан асқанша ақ жаулығына кіршік жолатпай, жас жігітке көзін тастап, көп заманын серілікпен өткізген. Осы заманның отызыншы жылдарына дейін Қоякең жақсы өмірін қырда өткізіп, одан кейін Павлодар қаласына келіп, тұрады. Қоянкөзді естіген қазақ серілерінің оны көруге құмар болғаны кемде-кем болу керек. Оқыған азамат, әнші, серілердің Қоянкөздің үйіне жиналып думан құрмайтын күндері болмайтын. Қоянкөзді ақын «М»-де аз уақыт қызықтаған. Міне, Жаяу Мұсаның туыстары, оның төңірегі қандай болғанын осылардан көруге болады. Әншіміз туыстарын ашық көрсететін әрине оның ата шежіресі. Ол мына түрде суреттеледі.

Жаяу Мұсадан бұрын Орман балаларының ішінде әлеуметтік іске қатынасқандары Көкше мен Тайжан. Бұл екеуі де жақсы оқыған, көзі ашық адамдар болған. Тайжан ХІХ ғасырдың орта кезіндегі белгілі би. Оның билік құрған елі Тайкелтір, Қожакелді, Жиен-Төлен. Сол кездегі кездегі ресми қағаздарға ол кісі «Би Тайжан Төбетұлы» деп қол қойып отырған¹². Көкше Шымырұлы және оның баласы Бибас орысша жақсы оқыған кісілер. 1850 жылдары Қызылжарда таможенный ашылғанда пысық кісі Көкшені сонда тілмаш етіп жіберді. Көкшенің Қызылжарда болғаны кейін Жаяу Мұса үшін үлкен тірек болды¹³. Одан бұрын

¹² Ф. 374, ОП. I, Д. 5273/л. 30, 32, 34, 41-41 об.

¹³ Ф. 374, оп, I, Д. 5273, л. 37 об.

Көкше қырдағы ел билеушілер қатарында істеген¹⁴. Осындай туыстары болған Жаяу Мұса қандай қиындықты басынан кешірсе де далада қалмаған. 1842-1852 жылдар арасында ол ауылдағы мектепте оқып, арабша хатты толығынан біліп, өз ойын қағаз бетіне түсіруге жеткен. Мұсаның араб жазуын білуіне көп еңбек сіңірген әсіресе оның ағасы Тайжан «молда». Мұса үш жасқа келгенде анасы Нақыш қайтыс болып, өгей шешенің қолына қарайды. Бірақ ағасы Тайжан оны бәйбішесі Сәтбала екеуі кішкене Мұсаны жетімсіретпей, өз қолдарына алып, тәрбиелейді. 16 жасқа келген Мұса ауыл мектебінен бір талай білім алып, дүниеге ашық көзбен қарай бастайды. Жас тоқалмен елігіп кеткен сал әкеден онша қызық көре алмай, Есіл-дерті Қызылжарда жатқан туысқаны Көкшенің үйіне қарап, елегізе береді. Ағасы Тайжан да «сонда барып оқып өнер үйреніп» қайтуға ақыл береді. Осылай елегізіп жүргенде, Жаяу Мұсаның еліне Аягөзден Қызылжарға бет алып бара жатқан сауда керуені кездеседі. Жаяу Мұса ешкімге айтпай осы керуенмен ілесіп Қызылжарға тартып кетеді. Бұл оқиға 1879 жылғы Қазан дәптерінде тап осылай жазылған (Үйінен өнер іздеп кетті қашып). Жаяу Мұсаның Қызылжарға қай жылы барғанын ашып айту қиын. Бірақ 1854 жылдан кейін емес, бір екі жыл бұрын болу мүмкін. Өзінің айтуынша 17-18 жастарында барған. Он жылға таяу осы Қызылжарда Көкшенің үйінде жатып орысша оқиды. Таможный мектебінде ме болмаса басқа мектепте оқыды ма ол арасы әлі белгісіз. Оны анықтау үшін әлі көп архивтің бетін ақтару керек. Қазына мектебі болмай жеке меншік мектепті оқыса оны білу өте қиын. Бірақ орысша оқуы анық. 1924 жылы Жаяу Мұсамен кездескенде «Қызылжарда Көкшенің үйінде жатып орысша оқыдым» - деп, өзі айтып отыратын. Жаяу Мұсаның Қызылжарда орысша оқығанын қырдан барған кісілерге Көкшенің өзінде кейінірек әңгімелеп отыратын болған. Баянауладан Қызылжарға барған кісілердің Көкшенің үйіне соқпайтын болмаған. Әсіресе Қызылжарға айдалған кісілер Көкшемен оның баласы Бибасты қалайда тауып олардан қалай босанудың ақылын сұрайтын болған. Ондай айдауда болған Ораз Шәуке Төкеннің баласы. Ораздың айтуы бойынша Бибас зарыққан кісілердің атынан орысша арыз жазып олардың ісінің жеңілуіне үлкен көмек көрсететін болған. Баян ауладан барған Ораздан Бибас Жаяу Мұсаның жайын көп сұрап отырады. Жаяу Мұсаның Қызылжарда орысша оқығанын айтып отырады. Жаяу Мұсаның Қызылжарда орысша оқығаны оның орысша сөйлеуінен, әдемі сауатты жазуынан көрініп тұрады. 1924 жылы мен оның үйінде болғанымда 90-нан асқан әдемі қарт: «без пропуска не допущу» - деп есігін жауып, қалжыңдап біраз тұрып, содан кейін көзінің жасын мөлдіретіп, құшағын жайып иіскей бастады. Менің келгенімді оған жүтіріп барып хабарлаған келіні Жанкүміс еді. Жаяу Мұсаның орысша жазып жақсы сөйлейтіні дала өлейетін билеген ұлықтардың бәріне белгілі болған. Жазған арыздарының кейбірінде «өзім хат білмегендіктен басқа кісіге қол қойдырдым» дегенге патша ұлықтары нанбаған. Оған қысқа екі мысал келтіруге болады. «Муса Байжанов умеет писать не только по-киргизски, но и по-русски»¹⁵. В деле пять прошений, написанных лично Мусой Байжановым по-русски, первое и третье прошения подписаны, якобы за его неграмотностью, другим человеком. Но он был известен властям как грамотный человек и его почерк был узнан чиновниками канцелярии губернатора» (тағы сонда).

Демек, бұл айтылған орысша білімді Жаяу Мұса бір ғана Қызылжар қаласында алып, кейін Омбыда болған кезінде оны толықтыра түседі. Бірақ Қызылжардан Омбыға қай жылы келгенін кесіп айту қиынырақ. Ол туралы ешбір документ жоқ. Дегенмен, шамалап айтқанда Жаяу Мұса Омбыға елуінші жылдардың соңы мен алпысыншы жылдардың бас

¹⁴ Ф. 345, оп, д. 2230, л. 335 об.

¹⁵ ГАО, ф.3, оп. 8, д. 12788, л. 19.

кезінде келуі күдіксіз. Омың Омбыға келуі де туысқаны Көкшенің ақылымен оның жәрдемінсіз болмауға тиісті. Өйткені Көкшенің Омбымен байланысы аз болмаған. Омбыда қызмет істейтін таможенный кісілері, қазақ офицерлері, оқушылар Қызылжарға келгенде оның үйінде болмай кетпеген. Көкшенің сондай байланысы болған кісінің бірі Сұлтанғазы Уәлиханов. Тегінде Көкше інісі Жаяу Мұсаны осы Сұлтанғазыға жібергені байқалады. Жаяу Мұсаның өзінің айтуынша Омбыға келісімен ол осы Сұлтанғазыны тауып, оның үйінде жатып, шүйіркелесіп дос болып кетеді. Осы жақындасудың нәтижесінде кейін ол Сұлтанғазыға еріп Польшаға барды. Онымен бірге Черняев экспедициясына қатынасады. Польшаға барудың себебі сол кездегі болған үлкен саяси оқиға поляктардың 1863-1864 жылғы шаруалардың көтерілісімен байланысты болған. Патша үкіметі халықаралық қауым пікірін ушықтырмау мақсатымен бұл көтерілісті сапта тұрған негізгі әскермен жаншымай, оның бұратана халықтардан құрастырған жеңіл қосындармен баспақшы болады. Осы ретте Тобол қаласында, Орынборда, Уфада, Қазанда «өз тілегімен» барушылардан қосын түзеп, оларды басқаруға жас офицер Сұлтанғазы Уәлихановты тағайындайды. Қосынның негізі Тобол қаласында ұйымдасқан. Оны ұйымдастыруға Сұлтанқызы Тоболға аттанғанда Жаяу Мұса онымен бірге барып Польшаға жіберетін әскердің қатарына қосылады. Халықаралық саясатта поляк көтерілісін басушы Азия елі деп көрсету үшін әскердің идея басшылығына қазақ халқының уәкілдері ретінде бірнеше аға сұлтандар, билер шақырған, олардың ішінде Ақмоланың аға сұлтаны Ыбырай Жайқыбаев, Көкшенің сұлтаны Гапар Манадаев, Баянауладан Секербай Малгелдин, Қызылжардан штабс-капитан Ахатов. Поляк көтерілісін басуда бұлар ерекше белсенділік көрсеткен соң, патша үкіметі бұлардың бәріне қымбат сый тартады. Өздеріне жоғарғы шен береді¹⁶. «За отличие в подавлении польских мятежников производятся в следующие чины Ибрагим Жайыкбаев, Секербай Малгелдин, Гапар Манадаев (Тактамышев), штабс-капитан Ахатов». Бұл кезде Шоқан Омбыда болатын. Бірақ бұл пасық іске ол әрине қатынаспаған. Патша үкіметінің бір елді бір елге жендет етіп салатынын бұрыннан жақсы білетін Шоқан бұған жирене қараған.

Оның үстіне Поляк революционерлерінің қазақ бұқарасының мүддесі туралы ашық жазатынына ерекше мән беретін. Сондықтан оның аты оқиғамен байланысты ешбір деректе кездеспейді. Патша үкіметінің поляк көтерілісін басуға қазақтарды шақыруының екінші бір саясаты поляк жазушыларының көзіне бұл елді құбыжық етіп көрсетіп, олардың бұл елге деген махаббатын суыту еді.

Сөйтіп ұлт қосынын басқарушы Сұлтанғазы бір топ әскермен Литваға барып Вильно қаласын салық етіп, көтеріліс шығарушыларға осы арадан қимыл жасайды. Бұл әскерімен бірге жүрген Жаяу Мұса әскердің қай жерде болғанын, қай қалада тоқтағанын күнделік дәптеріне жазып отырады. Бір көңіл қоятын нәрсе Жаяу Мұса қара сөзбен жазбай барлық дәптерлерін өлеңмен жазған. Өзі туралы жазғанында ол былай дейді:

Мекен жай оның жүрген Омбы болды
Тоболды тауық жылы барып көрді
Орынбор арқылы Қазанда бір ай жатып
От арба Нижний де міне енді
Мәскеуді, Владимир басып өтті
Петербор апрельде барып жетті
Стамбулдың патшасы Мамедәлі
Таныс боп Петерборда қылған кепті

---

¹⁶ Русский - Инвалид, 1864, №155, стр.

Ол жерде көп адамның көзін көрген
Петерборда не барын, бәрін білген
Әртүрлі мемлекетті көремін деп
Құданың күдіретімен жаһан кезген
Вильно, Варшау, Литва, Поляктардың
Соғысын гвардиямен жүріп көрген.

Жаяу Мұсаның бұл жазулары ол туралы жазылған бұрынғы ойлардан бүтіндей басқа. Әншіні зерттеушілер әдетте оны Тоболға каторгаға айдатып кейін оны әскерлік міндетпен (солдачина) өзгертті деп нандырады. Жаяудың өмірі, өз жазулары бұған бүтіндей қиғаш жатыр. Оның үстіне Жаяуды каторгаға айдалғаны туралы архивте ешбір дерек жоқ. Егер Мұсаны Тобол қаласына жер аударса ол туралы Алматы мен Тобол архивтері мәліметке сыңсып тұрған болар еді. Сібірге айдалған Торайғыр, Ғұбайдулла туралы мәліметтер том-томымен сақталып тұрған жоқ па?

Жаяу Мұсаның өз жазуы бойынша әскери жұмысқа ол еш уақытта зорлаумен бармаған. Ол өзінің тілегі бойына әрбір мемлекетті көріп, қызық көру үшін, және өзінің андасы әскер бастығы Сұлтанғазы Уәлихановтың шақыруымен барған. Оның үстіне әскерде жүргенде жазалы кісілердей еріксіз болмаған. Қай жерде жүрсе де ол өз еркімен жүріп көп нәрсені білуді өзіне мақсат еткен. Әскер Қазанда бір ай тұрғанда Жаяу Мұса Қазан қаласын емін-еркін аралап Қазан қыздарымен танысып олар туралы әдемі ән шығарады. Татар музыкасына ерекше ой бөледі. Ойынан көп заман кетпейтін естеліктер сақтайды. Мәскеу, Петербор, Литваға барғанда да осыны істейді. Литва қыздарының билеу тактикасына қосылып секірме ырғақпен келетін әндер шығарады. Міне мұның барлығы 1875 жылға дейін Жаяу Мұсаның жастық дәурені ешбір қыспақсыз еркін өз тілегінше болғанын көрсетеді.

Поляк жерінен әскер қайтқанда Жаяу Мұса әскери міндетпен Тобол қаласында қалып қоймаған. Одан келісімін Сұлтанғазы, Жаяу Мұса да Омбыда ұйымдасып жатқан Черняев әскеріне қосылады. Бұл әскердің құрамында да өз тілегімен жиналған қазақ милициясы болады. 1863 жылдың қараша айында бұл әскер Семейден өтіп қысты Алматыда өткізеді. Жаз шыға жорыққа аттанып Пішпек, Тоқмақ қалаларын жаңадан басады. Содан кейін Черняев әскері бірнеше уақыт Меркені салық етіп май айының соңында Әулиеатаны алуға шығады. Міне бұл оқиға қысқа түрде болса да Мұсаның дәптерінде ашық көрсетілген.

Қыс қыстап майда бардық Әулиеата
Надандық қылықтардың бәрі қате
Халқы әулие ата қараған соң
Шымкентті көп талады бек шулата.

Бұдан кейін офицерлердің көбі Черняевтің келешек соғысына қатынаспай осы арадан кейін қайтады. Шоқан мен оның інісі Сұлтанғазы М. Знаменскиймен бірігіп Алматыға келеді. Солармен бірге Жаяу Мұса да еліне қайтып, содан кейін әскер жорыққа қатынаспайды. Баянауладағы туған жеріне барып азаматтық борышын атқару ісіне кіріседі.

Жылында 64-ші қайттым бері
Сонан соң Қаржас еліне болдым телі
Ел аман Қаржас пенен дұшпан екен
Қараған Шормановқа әммалары.

Жаяу Мұса жас шағының көбін қалада, жорық үстінде, қызық көру мен өткізіп, еліне қайтып келген соң, неше түрлі қиын кезеңдерге жолығып, өз басының трагедиясы енді осыдан былай басталады.

Жаяу Мұса еліне 10-12 жылдар өткен соң, көп жаңалық, көп біліммен қайтады. Қалада, әскери жорықта жүргенде ол көп ғажайып нәрселерді көреді. Черняев экспедициясына қатынасқанда Шоқанның, тағы өзге прогресшіл офицерлердің өз заманын сынап айтқан еркін сөздерін тыңдайды. Оның тағы хамаша жері, бұл кез Россияда революцияда толқыны ақ көбік шашып, қара шаруалар үшін реформа жүргізіліп жатқан кезі еді. Жаяу Мұса Қазанда, Нижнийде, Мәскеуде, Петерборда, Варшауда болғанда оны өз көзімен көреді. Осындай болашақтағы жаңа заманның күшті лебін өз көзімен көріп қайтқан Жаяу Мұса, еліне келген соң бір ғана әділетсіздікті зұлымдықты, алдауды, күш жұмсауды көреді, оған оның жаны күйіп, от болып жанады.

Шоқанның, М. Знаменскийдің зұлымдыққа қарсы айтқан сөздері оның көз алдынан еш уақыт кетпейді. Сондықтан бұл әділетсіздік пен жалғыз жүріп күресуді ол өзіне міндет етіп қояды. Жаяу Мұсаның бұл өмірін әдемі суреттейтін енді жалғыз ғана оның дәптерлері емес, толып жатқан архив деректері, патша үкіметінің орындарына жазған оның көп хаттары, арыздары. 1875- 1900 жылдар арасында Жаяу Мұса жылына кемінен бір арыз жазып, ояз бен болыстардың сойқанды істерін, ел тонағыштығын көрсетіп, соның салдарынан халықтың азғындап, кедей бола бастағанын сипаттайды. Егер бұл мәліметтер бүгінге дейін сақталып келмесе, Жаяу Мұсаның басынан кешірген азаматтық борышын, оның жарқын өмірін, жеткізе айту қиынға соққан болар еді. Бір бақытты жері мәселе олай емес, Жаяу Мұса туралы архив мәліметтері орасан көп. Біз енді сол мәліметтердің көрсетуі бойынша оның өмірін, ерлік істерін шолып көрейік. Жаяу Мұса еліне қайтқан кезі патша үкіметінің қазақ даласында жаңа саясат («жаңа заң») жүргізіп жатқан кезіне орай болатын. Бұл кез патша үкіметіне қарсылық көрсеткен күштердің көбін жойып, Оңтүстік Қазақстанды Ресейге қосып жатқан кез болатын. Оны қосуға Жаяу Мұсаның өзі де қатынасады. Бірақ әскердің бет алысына сын көзімен қарап, өз еркімен қосылып жатқан елге күш көрсетіп кетеді. Бұл пікір жалғыз Мұсаның пікірі емес, ол жорыққа қатынасқан озық офицерлердің көбінің пікірі болатын. Аз уақыттың ішінде алыста жатқан А.Н. Герценге жетіп, ол кісі де бұған аса түңіле қараған.¹⁷

Жаяу Мұса еліне келген соң жергілікті әкімшілік орындарының көзіне тез түседі. Оған үніле қараған әсіресе ояз басқарушылары. Олар Жаяу Мұсаға екі түрлі көзбен қарайды. Бұл өзі көзі ашық не қылған кісі?

Екінші ондай пысық, орысша білетін кісіні жергілікті орындарға пайдаланып болмас па? - деп. Бұл кез ояз бен болыстардың жаңадан құрылып оларды барлық империяға бір тәртіпке түсіріп жатқан кез. Сондықтан, жергілікті әкімдерге де орыс тілін, әдетін білетін кісілер жерден тапқан алтын мен бірдей болып көрінеді. Осы тұрғыдан қарап, болысты басқаруға орысша жақсы білетін сенімді кісілерді кейде қаладан жіберіп отырады. Ондай кісілер әдетте ояз бен губернаторлардың ығын табатын, олардың айтқанын бұлжытпай орындайтын, олардың көмейіне ақша мен дүниені құйып отыратын, паракор, жебір болып келеді. Жаяу Мұсаны да алғашқыда осындай болса – деп Айдабол-Қаржас еліне ауыл басқару ісіне қояды.¹⁸ Бірақ Жаяу Мұса олардай болып шықпайды, жергілікті орындарда істеп жүріп ол жоғарыда айтқандай толып жатқан әділетсіздік, озбырлықты көрген соң,

¹⁷ "Колокол. Прибавочный лист. 1 августа, 1867, стр 6.

¹⁸ ГАО. Ф.з, оп 3, д. 12778.

әкімшілік ісіне жирене қарайды, болыстарды әшкерелей бастайды. Баянаула төңірегіндегі әділетсіз зұлымдықтың түбі үш кісі де деп біледі. Олар Нұрым Теміров, Құсайын Боштаев, Мұстафа Шорманов. Бұлардың ішінде Нұрым Теміров Түменнің саудагері, генерал Полтарацкийдің ерекше сенген адамының бірі. Нұрым Полтарацкий кезінде Семейге келіп орналасады. Қазақ ортасындағы оның даңқты аты «сарт Нұрым». «Жаңа заң» жүргізетін кезде Полтарацкий ең сенімді кісі деп Нұрымды Баянаула дуанын басқаруға жібереді. Мұнда келген соң Нұрымның істеген ісі Омбы мен Семейдің ұлықтарына ақшаны ағылтып жинау кімде жақсы нәрсе болса, оны зорлықпен, қорқытумен, күштеп алу. Нұрым өзі саудагер кісі болған соң, қандай нәрсе алудың жәйін теріс білмеген. Жаяу Мұсаның арызы бойынша оның елді қорқытып алған бұйымдарының ішінде «бәт құндыз, бұшпақ ішік, масаты кілем, қымбат сәукеле, халық шеберлері жасаған әдемі бұйымдар». Бұл соңғыларды тегін алуды Полтарацкий мен оның бәйбішесі де жек көрмеген. Өйткені ол кісі «суретші» болғандықтан халық өнерінің кейбір өрнектерінің өз үйінде тұрғанын қатты ұнатқан. Дала уәләтың басқарушы генерал-губернатор Г.А. Колпаковскийдің атына кейінірек жазған бір арызында Жаяу Мұса Нұрым, Темір ұлының қыр қазақтарына істеген озбырлығын төндіре айта келіп, ең соңында былай деген: «әдемі қымбат, мүлікті қорқытып алумен осы күнде Нұрым Темірұлы барлық кедейлердің, тағы өзге қазақтардың тынышын кетіріп болды... бұл іске өзіңіз рахым қылып бір жақсылық істемесеңіз ақыл таусылып бітті».¹⁹ Жаяу Мұсаның ойынша, қаланың саудагері Нұрым - елді бұзушының басы (кейбір хаттарында Жаяу Мұса оны мазақтап «Саудагеров» - деп отырады). Нұрым халық бұқарасын өзі қанап қоймайды, қасына еріп жүрген Құсайын мен Мұстафа сияқты болыстарды халықты қалай соруға дәндетеді. Бұл ретте Жаяу Мұсаның Нұрымды ұялас қасқырдың жыртқыш көкжалы етіп сипаттайды.²⁰

Жаяу Мұсаның айтуынша, Нұрымның ең сойқанды ісі шаруалардың бас еркіндігіне қол сұғу, оларды топтап айдап, ояздың, губернатордың, өзінің үйінде еріксіз қара жұмысқа салу. Колпаковскийге жазған арызында Жаяу Мұса бұл туралы тағы былай деген: «шілденің 22 күні (Теміров) екі мыңнан артық үйді әскери губернатордың жарлығы бойынша стражник пен қанша (сайдауыт) жігіттер қосып, қыстау түбінде пішен шауып жатқан елді жетпіс шақырым жердегі өз үйінің қасына көшіріп апарды».²¹ Мақсат оларға тегін пішен шаптырып, егін ордыру, тағы басқа түрлі қиян жұмыстарға салу.

Ұлықтардың өзі қойған сенімді кісілеріне Жаяу Мұса осылай ауыз салған соң, әскери губернатор бұған құлағын түріп, Жаяу Мұсаның сенімділігін тексеру үшін оязға тапсырмалар береді. Ояз бұл істі, әрине, әділет жүзімен жүргізбейді, бұзақылық негізінде бастайды. Ол үшін Жаяу Мұсаны арандату мақсатымен қылмыспен байланысты істерге жұмсайды. Соның бірі патша үкіметіне қарсылық көрсетіп, Ақмола мен Қарқаралы уездерінің арасында тығылып жүрген Бектеміс, Бәйіт дейтін атақты екі қашқынды тауып кел деп жібереді. Жаяу Мұса бұл істі орындайды. Бірақ ояз бастығы Фарафонов пен екеуінің арасы ұшыға береді. Осы ретте Фарафонов, Нұрым үшеуі қосылып Жаяу Мұсаны құртудың соңына түседі, оған Мұстафа болыс та қосылады. Бұлар Жаяу Мұсаны қашқын ұстайды, барымтаға қатынасады, жақын арада Ақпеттеу елінің қазағы Тіленші Бекжановты өлтіреді деп өтірік жала жауып, Жаяу Мұсаны қалайда құрту керек екенін айтып, оязға ұсыныс жасайды. Өзінің тілегені істеліп отырған соң Фарафонов дереу Семейдің әскери губернаторына ұсыныс түсіріп, «үлкен қылмысты болған» Жаяу Мұсаны

¹⁹ ЦГА, Ф. 64, оп. I, д. 4025, л. 51.

²⁰ Ф. 64, оп. 14025, л. 52-52 об

²¹ Ф. 64, оп. I, д. 4025, л. 5

тез абақтыға алуды сұрайды. Ондағы айтқаны «волостной» управитель не имея возможности арестовать Байжанова просил содействия уездного начальника».²² Мұса Байжановқа көптен азуын басып жүрген губернаторға ояздың ұсынысы қатты ұнап кетеді. Ол ешбір бөгелместен Жаяуды ұстап абақтыға жабуды керек етеді.

Бұдан кейін, 1875 жылы, қыркүйек айының басында Павлодар уезін басқарушы Фарафонов Жаяу Мұсаны ұстауға қаладан екі атты қазақ шығарады. Оларға берген бұйрығында: «Мұса Байжановты ұстасымен оның аяқ-қолы кісенделіп қалаға жеткізілсін, қалаға келісімен абақтыға жабылсын» дейді. Халық қадірлейтін әнші "көпшіліктің тілегімен ұстадық" деп айту үшін, полиция кісілерінің барлығы ояз бен болыстардың табанын жалайтын, олардың атарман-шабармандары, Мұсаны құртуға көмектескен оның жаулары болады, соның бірі архивте аты жүрген Көбеев.

Мұсаның үйіне келген соң, олар қожандап ойына алғандарын істейді. Оның жылқысын матап, қойын сойысқа жұмсап, бірнеше күн ішіп-жеп жатады. Бірақ Мұсаны таба алмайды. Бұлардың келе жатқанын Мұса күні бұрын біліп Баянаула облысының беделді адамы, өзінің досы Құдайберген Шормановтың ауылына барып тығылады. Бұл оқиға «Шөкен ұлына» деген өлеңінде ашық сипатталған.

Мұсаны іздеп келген полиция адамы Пospelов Жаяу Мұсаны үйінен таба алмаған соң – оны тауып бер, не жатқан жерін айт – деп, інілерін қысады. Інілерінің ішінен ер жүрек өзі орысша Омбыда оқыған, еш нәрседен қорықпайтын кіші інісі Уәли қысымға шыдай алмай Пospelовке бірнеше соққы береді. Жұмыс бұрынғыдан көрі насырға айнала бастайды. Бұған ызаланған ояз – «Байжановтар, полицияға қарсылық көрсетті» - деп, дереу Семейдің губернаторына хабар береді, екінші жағынан Жаяу мен оның інісі Уәлиді ұстауға қырға бір топ полиция кісілерін шығарады. Жаяудың соңына түскен Павлодар мен Баянауланың полициясы Жаяу мен оның інісі Уәлиді Баянаула жерінен іздеп таба алмайды. Жаяу Қарқаралы, ҚУУ төңірегінде жүргенде оларды Семейден шыққан губернатордың өз кісілері ұстайды. Олар Жаяудың қол аяғын кісендеп, Баянаулаға алып келе жатқанда, оны көрген Жаяудың достары қатты толқып, полициямен соғысып, олардың қолынан Жаяуды босатып алады. Бірақ жанжал үстіне олардың біреуі полиция бастығын ұрып, оның бетін жаралайды, іс ушығып, қиындай түседі.²³ Ел аузында сақталған естелік бойынша, Жаяу Мұсаны полиция қолынан босатып алған достары Шоқаманның Әбділдасы, Байдалының Мұстафасы, Құдайберген Шөкенұлы. Бірақ Семей губернаторының Казанковке жазған хатындағы сияқты бұлар полициямен соғыспаған. Олар тамаққа тойып, түнде ұйықтап жатқан кезінде Жаяу Мұсаның аяқ-қолын кісенін босатып, сәйгүлік мықты аттарымен інісі Уәли екеуін Омбыға қашырып жібереді. Архив деректері бойынша, іс насырға айналған соң Жаяу Мұса Баян мен Қарқаралы төңірегінде тыныштықпен жүре алмай, енді Ақмола - Атбасар жағына ауысып, 1875-1878 жылдар арасында «Қашқын болып» жүреді. 1941 жылы, Ұлытау Терісаққан өзеннің бойында болғанымда, ол жердің сексенге келген қариялары Арыстан, Тұрсын, ақын Нияз Ожанов олардың он-он бес жастарында Жаяу Мұсаның ол жердегі бағаналылар ортасында болып, тамаша ән салып жүргенін әңгіме етіп отырады.

Алайда, Семейдің губернаторы (Полторацкий) Жаяуды ұстау мақсатымен Баянаула аймағына үшінші рет полиция отрядын шығарады. Оның ішінде офицерлер, 30-40 қазақ

---

²² ГАО. Ф. 3, оп. 8, д. 12778.

²³ ГАО, ф. 3, оп. 8, 12778

сайдауыттары болады.²⁴ Олар Баянаула жерін көп уақыт сүзіп, Мұсаның ізін еш жерден кездестіре алмайды. Ең соңында Дала уалаятының генерал-губернаторы Семей мен Ақмола облысының халқына «боблық» жәйіп, «кімде-кім Жаяу Мұсаны көрсе қолма қол ұстап оязға тапсырсын, не тұрған жерін айтсын» деп жарлық етеді. Бірақ Жаяу Мұсаның тұрған жерін ешкім айтпайды. Ол екі үш жыл бойы қолға түспей, бір жерден екінші жерге ауысып жүреді. Полиция кісілері оның Ақмола мен Омбы уездеріне жасырынып жүргенін сырттан білсе де, нақтылы қай жерде жүргенін біле алмайды.²⁵

Жаяу Мұса осылай «қашқын» болып жүргенде патша үкіметінің жергілікті орындары оның қорғансыз қалған ата-анасын, туысқандарын ойран-топыр қылып, олардың мал-мүлкін талауға түсіреді. Мұсаға ең жақын деген сегіз үйді Семейдің губернаторы өзінің ата қонысынан қуып, қыстың суық айларында Күлке-қаржас елін басқаратын Мұстафа болыстың қарауына тапсырады. Бұл істердің аялғысы Мұстафа болысқа сенгендік, және кейін Далба аталған болыстың бұл болысқа бірде кіріп, бірде бөлініп жүруінен болған. Бірақ олардың қосылып бір болыс болғанына Жаяу Мұса бүтіндей қарсы болған. Оның дәптерінде: «1864 жылы келдім бері, сонан соң қаржас еліне болдым телі» деп наразылық білдіру – осы қарым-қатынастан туған.

Семей губернаторының Жаяу Мұсаның туысқандарын өз елінен бөліп Мұстафа болысқа кірме етіп беруі – әдемі кек мақсатымен істелген.

Туысқандарының жәбірлік көргені бірнеше уақыт өткен соң Ұлытау даласына жүрген Жаяу Мұсаға жетеді. Оған қапа болған Жаяу Мұса, басқа дәрмен болмаған соң, 1876 жылы, 10 мартта: Дала уәлаятын басқаратын генерал-губернатор Казанковқа арыз жазып, барлық жәбірлікті бастан аяқ суреттеп айтады.²⁶ Туысқандарын кім, қалай талағанын өз көзімен көрмей, ұзақ жерде жатып естіген соң, нақты талаушыларды бастап келген ауыл билеуші Жафек Көбеев – деген. Жафектің өзі, әрине, талауға қосылмаған болу керек, ол тек жергілікті ресми қызметкер болғандықтан айғақ ретінде қатынасуы мүмкін: Өзінің таланған туысқандарынан Жаяу Мұса арызында мына кісілерді көрсетеді:

Шекей Жымыров (Көкшенің інісі)
Саттыбай Шекеев
Бөке Доғалаков
Көке Шымыров (Қызылжардағы Көкшенің інісі)
Елеусіз Бекеев
Тайжан Төбетов
Байжан Төбетов
Қали Байжанов (Мәліктің әкесі)

Бұл арызда саяси әдіс қолданып, өзін хат білмейтін қараңғы қазақ етіп көрсеткісі келген («Хат білмейтін Мұса Байжанов үшін оның сұрауы бойынша Жұман Жабық ұлы қолым қойдым»), Мұндай әдіс қолданудың негізі, ол кезде оқыған кісіден оқымаған қараңғы кісіге босаңдау қарайтын. Бірақ Дала уалаятын басқаратын ұлықтар, оның ішінде Семейдің әскери губернаторы Мұса Байжановтың «хат білмеймін» дегеніне нанбайды.

---

²⁴ ГАО, Ф. 3, оп. 8, д. 12778.

²⁵ Ф. 64, оп. Д. 4025, л. 47-47 об.

²⁶ Дело о жалобе киргиза Муса Байжанова. ГАО, Ф. 3. оп. 8, д. 12778.

Оның генерал-губернаторта жазған анықтамасында «Байжановтың қазақша сауаттылығы былай тұрсын, орысша жақсы біледі. Оның үстіне Жұман Жабяқов деген жоқ» дейді.

Жаяу Мұса ұшқыр ойдың адамы. Басқа елдің ортасында қаздай қалып әнін шырқап жүрсе де көп уақыт «қашқын» болып жүруден қажиды. Соңғы жылдары ол тағы да Қызылжар қаласына келіп Көкшенің үйінде жасырынып жатады. Бірақ оның «Омбы уезіне» келгені полиция орындарына еміс-еміс біліне бастайды. Осы кезде Жаяу Мұса жасырынып жүруін қойып, Омбыдағы әкімшілік орындарына өзі келіп кешірім сұрайды.

Жаяу Мұса Омбыға 1877 жылы, январь айының 30 күні келіп генерал губернатордың кеңесін басқаратын Тычинскийге жолығады. Келіп – мен Мұса Байжановпын дегенде, оның атын күн сайын қағаз бетінен жолықтыратын кеңес бастығы елең етіп, бірнеше уақыт оның бетіне қарап, таң қалып отырып қалады. Содан кейін ол Мұсаның не істегенін қайда болғанын, бұл кездесуді суреттейтін ол кезде журналист болса әрине, оның майын тамызып жазған болар еді. Бірақ бұл жазу кеңесінің шала сауатты, тұрпайы, кібіртік болып жүрген Жаяу Мұса әбден қажып, жетім-жесір қалған ата анасын ойлап, енді соларды көргісі келіп, басынан кешірген оқиғасын тегіс жайып салады. Тычинскийдің жазуынан алатын болсақ, ол бұрынғы арызынан бас тартып, олардың көбін «жалған жазған едім» деп жалтарады. Бұл тегіне жазадан құтылу үшін қолданған әдіс болу керек. Олай болмаса, арыздардың мазмұнында жалғыз айтқанның ешбір сілемі жоқ, оның бәрінде шындықтың, болған әділетсіздіктің суреті ашық көрініп тұр. Және ол әділетсіз бен жәбірліктің тарихы жалғыз ғана Жаяу Мұсаның арыздарында емес, халық ойында да сақталған. Мұнда ескеретін тағы бір жағдай «Мұса айтты» деп, Тычинскийдің өзі жалған жазу мүмкін. Ондай өтірік жазу ол кездегі қағазда екінің бірінде жолығып отырады. Жаяу Мұсаның «жалған жазған едім» деп айтуының таты бір дәлелі, бұл тексеруден кейін де жәбірлік туралы арыздарды ол тіпті аз жазбаған.

Жаяу Мұса бұл келгенінде генерал-губернатор Казнаковтың қабылдауында болды ма, жоқ па, ол арасын Тычинскийдің жазулары көрсетпейді. Казанков жақсы оқыған кісі болса да, генерал-губернатордың ішіндегі аспандап қарайтын менменсіген ұлығырағы болғандықтан, Жаяу Мұса сияқты кісілерге рахымшылық көзбен қарауды білмеген болу керек. Архивте сақталған қағаздар бойынша, ол 1877 жылдың соңында Семейдің әскері губернаторына тапсыру беріп, Мұса Байжановтың ісін тексеру керек дейді. Осыған орай сол жылы, 15 декабрьде, Семей облыстық басқармасының Мұсаның ісін қарауға арналған мәжілісі болды. Бұл жылдары Семейдің губернаторы болып істейтін кісі Шоқанның өсуіне көп бөгет жасаған «оның жазғандарының бәрі өтірік» деп айтушылардың бірі А.П. Троценко еді. Шоқанға анадай істеп жүрген Троценкодан Жаяу Мұсаның рахым күтуі мүмкін емес еді. Губернатордың шешімі соның өзі болып шығады. Семей облыстық басқармасының мәжілісі былай деп қарар шығарады: «Мұса Байжановқа кешірім жасауға болмайды. Ол полицияға қарсылық көрсетіп, көп тыныштық кетірген кісі. Сондықтан Байжановты сотқа тартып оның жұмысын Павлодардың қылмыс істерін қарайтын сотқа тапсыру керек» дейді.²⁷

Бірақ Мұсаны бұрынғыдай қудалап, оны абақтыға жабу керек деген деректер бұдан кейін кездеспейді. Павлодар қаласында оның соты болды ма, жоқ па, ол арасы да белгісіз. Мүмкін бұл документтер әзір көзге түспей бір архивтің түбінде жасырынып жатуы да ғажап емес. Оны тауып жарыққа шығару келешектің ісі.

---

²⁷ ГАО, Ф. 3, оп. 8, д. 12778.

Бұл жолығудан кейін Мұса бірнеше уақыт үлкен орындарда ізденумен жүреді. Генерал-губернаторға, оның бас тілмашы Ешмұхаммед Абылайхановқа арыз беріп, бұл істен құтқаруды сұрайды. Абылайхановқа қосымша жазған өтінішінде: «Абылайхан ұлы жанат қылыңыз. Жолдасың мен қатын-балаңыздың қызығын көріңіз, өміріңіз ұзарып, дүниенің арта берсін. Қамаған бәледен құтқарсаңыз ахрет пен дүниеніңді бірдей берсін. «Әмин» дейді.²⁸ Бұл өтініштің жауабын Баянаула аймағына қарайтын Қарамола болысы арқылы қайтаруды сұрайды.

Бұған қарағанда, сексенінші жылдарға қарсы бұрынғыдай Жаяу Мұсаның соңына түсу болмаған, әкімшілік орындарының бұлай бәсеңдеуі бір жағынан Жаяу Мұсаның өзінің әдемі, сыпайы, майталман жүрісінен болса, екінші жағынан бұл заман істен құтқаруға оның достары да аз көмек көрсетпеген. 1924 жылы жолыққанда Жаяу Мұсаның өзінің айтқаны «Сұлтанғазы мен Н.М. Ядринцев, Г.Н. Потанин болмағанда қазақ орыстары мені тірі қалдырмайтын еді» - деді. Бұл сөзде үлкен шындық бар. Өйткені ол кездегі генерал-губернатор Н.Г. Казнаков Н.М. Ядринцевті қатты силап, өзі кеткенше оны кеңесші етіп, қазақ халқы туралы мәселелерді сол кісіге тапсырып отыратын. Г.Н. Потанин мен Н.М. Ядринцевке жалғыз Жаяу Мұса емес, зарыққан қазақтардың көбі барып ақыл сұрап, көмек алатын. Міне сондай жәрдемнің арқасында, басқа түскен тұманнан, (оның ішінде кісі өлтірді деп көрсетуден, 1878 жылғы Жаяу Мұса арылып, ухлеп бір дем алады. Ол туралы сол жылғы дәптеріне былай жем жазған:

Жанмұхаммед Үншібайды қылды жала
Мұнысы болыстардың таққан пәле
Мағлұмды өлтірді деп қуса дағы
Құтқарды өтіріктен хақ тағала.

Көп заман халық мүддесін жоқтаймын деп өмір азабын шеккен Жаяу Мұса, қырық жастан асқанша қатын-баланың қызығын көрмей, әбден зарығады. Басынан қара тұман ашыла бастаған соң, 1878 жылы «қашқын» болып жүргенде танысқан Ақмоланың байы, Құлыбайдың Сапар деген жас қызына үйленіп, 1879 жылы одан ұл тауып, атын Бөрібай қояды. Орта жасқа таяп жүргенде туған бұл бала Жаяу Мұсаның рухын көтеріп, оны зор қуанышқа келтіреді. Ол туғанда жаны сергек Жаяудың масайрауы сонша, оған арнап «Мынажат Бөрібай хақында» - деп бүтін бір жыр шығарады. Бұл жырда не деген? «тарих бір мың сегіз жүз жетпіс тоғызда еді, ақырап (қазан) жұлдызының 23-ші дүйсенбі күні сәске кезінде Шаһінің жүзін көрдік. Бұрын перзентсіз қапы болып жүген едім, Шаһін ұлан келген соң көңіл жадырап, дүние сайрап, түлен тартқандай болдық оның бірінші атын Бөрібай деп қойдық». Жыр:

Ей Бөрібай - Бөрібай
Өмір берсін бір құдай
Рухы мәдет ол болсын
Орман менен Олжабай
Екінші аты Хан-Бөрі.
Ерлерге тисін назары
Бейсенбі күннен беріде
Ашылды Мысыр базары
Үшінші ісімі Бөрі-Хан,
Бахытты өткей хақ жазған

---

²⁸ Ф. 64, оп. I, д. 4025, л. 51

Бәледен сені аман қып
Сақтай көрсін тағдырым.
Ей Бөрібай – Бөрібай
Өмір берсін бір құдай
Рухы мәдет ол болсын
Орман менен Олжабай

Бірақ, бір аянышты жері Мұсаның жақсы көрген баласы тірі жүрмейді, XIX ғ. аяғында Зікен деген баласымен екеуі шешек ауруынан қайтыс болады. 1879 жыл келді, Шаһін 41 де түске кірді. 27 ақпан, одан әрі: жұма күні, ақтұйғын қойныма келіп кірді. Сонан соң 249 күн болды білем. «Қазанның 23-де туды балам»

Бөрібай атын қоюды Жаяу Мұса жапан түзде бөріге кездесіп, соның орайында қойылды - дейді. Сүйіндік Олжабай аталықтың ұрпақтары есіне сақталған аңыз бойынша жапан түзде не зарыққанда бәрі көрінсе – ол жәй бөрі емес, ер Олжабайдың әруағы деп саналады. Олжекең өлерінде жақсы көрген ұрпағына зарыққанда бөрі болып көрінемін деп өзі айтқан дейді аңыз. Бөрі сол аңыз бойынша қойылды дейді. Бұл аңыз Мұсаның «Олжабай» деген поэмасында толық берілген. Онда былай деген: Ақтабан шұбырынды кезінде 13 жасар баланың басына заман ахыр түсіп, Шу бойын өрлеп «қазық» деген жерге келсе, бір топ қасқыр жарылып, батырға бір қарап жөніне кетеді. Түні бойы ұйықтамай түсі қашқан жас ұғлан күндіз бір үйге келсе, онда бір сәуегей кемпір бар екен, ол ұланның түсіне қарап, оған түсінде біреу аян бергенін айтады.

Аңшылар сенің бағың
Қылыш, найза, темірден болар тағың
Дүйсенбі түн қамады алты бөрі,
Ол көрінген дәл өзіңнің әруағың
Алты бөрі тор басты қанат жайып,
Бесеуінен бір көкжал кетті айрылып,
Күн тигізбей бесеуі басқа үйрілді
Одан артық болама таңғажайып

Төрт-бес ата өткен соң көкжал бөрі қайтып ұрпағына келеді, тағы да күншығыстағы жауыны қанатын жаяды.

Жаяу Мұса «менің баламда тәңірім қалап осындай болса» - деп атын Бөрі қояды.

Жапан түзде өзі көрген бөрі туралы дәптеріне былай жазған: 1879 жылы күз күні. Ақмола түбіндегі қайыны Құлыбайдың үйінде бірнеше күн қонақтап жатқан соң, баласы туар кезде үйіне жетуге асығады. Ол кездегі қыстауы жоғарыда айтқандай Шідерті өзенінің бойындағы Қабанбай шатында болатын. Жаяу Мұса інісі Искендірмен тағы Оспан қожа мен октябрьдың 21 күні өлеңдегі елден түн қатып шығып, Қабанбайдағы қыстауына жетуге ұмтылады.

Намазшам Өлеңтіде оқи салып
Түн қатып Шідертіге жүрдік тығыз
Түн қаттық дүйсенбіге қараған кеш
Қараңғы жол жазылып қылдың еңіс
«Адастық» деп құдая деген халде
Бұлт жарып, ай туып болды елес
Сол күні жолдасымның қожа Ғосман
Искендір інім менен ат жарысқан

Қарсы деген бір тауда қылып намаз
Доғадан басқа оқылып болды құптан
Тұпа-тура намаз ішінде келді бөрі
Жәй тұрады ол шоңқайып қылмай қастан.

Бөрінің бұлай келіп тұрғанын Оспан мен Іскендір ырым етіп, туатын баланың атын Бөрібай деп қою керек - дейді.²⁹ Мұнда айтылып отырған Өлеңті, Шідерті, Баянаула аймағына қараған белгілі өзендер. Шідерті өзенінің бойы мен бүгінде Ертіс-Қарағанда каналы жүріп жатыр. Қарсы тауы Өлеңті мен Шідерті өзенінің арасында тұратын биік төскей, жаз салқын болатын. Шүйгін жайлау (қарсының қара құдығы). Қыс күні ол жер елсіз, жапан түзге айналып бос тұрады. Жаяу Мұса айтқан ол Жекең ұрпағының тарихи мекенінің бірі осы ара.

Жаяу Мұсаның дәптері бойынша, 1879 жыл Мұса үшін өте қуанышты жыл болса да, екінші жағынан үлкен апатқа ұшыратқан ауыр жыл болған. Бұл жыл халықтың малы жұттан ақсүйек болып қырылған, атақты «қоян жылы» болып аталады. Жаяу Мұса дәптерінде бұл апаттың болуын халықтың мінез-құлқы бұзылуынан өтірік пен өсектің, ұрлықтың көбеюін соларды көрсін деп тәңірінің жіберген апаты деп анықтайды.

Ноябрьдің өзінде жылқы бітті,
Көрсетіп азғандарға құдіретті.
Ұрлық, өтірік, ант, жанжал малға тиіп
Аз етті кесір басып көп дәулетті.³⁰

Алайда, өмірдің ауыртпалығын көп көрген ардақты, ару кісі болашаққа зор үміт пен қарайды, «Жаралы байыр, жас өсер» деген халық кемеңгерлік ойын есінен шығармайды.

Бір мың сегіз жүз болды сексен
Жаңа жыл туды міне құдіретпен,
Қайырын өткен жылдың маған беріп
Бақ, дәулетті несіп етсін өз еркімен
Өткен жылда құдайдан үміттімін –
Берер деп кеткен малдың бір қайырын.

Бірақ Жаяу Мұса үшін жаңа жыл тыныш басталмайды. Январдың 4 күні ару адам ояздан шақыру қағаз алып, тағы да қатты сескенеді.

Басталды январьда бұрынға сөз
Ояз шақырып жол жабдығы болды ғой тез.³¹

Бұған қарағанда 1880 жылдар басында ояздың шақыруы мен Жаяу Мұса Павлодарға келеді. Оны не үшін шақырғаны дәптерде айтылса да («бұрынғы сөз») архивте ол туралы ешбір дерек бүгінше кездескен емес. Жалпы айтқанда Жаяудың 1880-1881 жылдарда не болғаны белгісіз, оны Павлодарға соттады ма, абақтыға отырғызды ма, ол әлі де болса бір түкпір де тығылып жатыр, болмаса 1918 жылдары Павлодар архиві мен бірге жанып

²⁹ Қазан университетінің кітапханасы. 1888, л. 15 об.

³⁰ Қазан университетінің кітапханасы. 1888, л. 15 об.

³¹ Қазан университетінің кітапханасы. 1888, л. 15 об.

кетуіде мүмкін. Олай болса Жаяу Мұсаның ең тамаша өмірінің бір бөлігі мүлде белгісіз болып қала береді. Оның ескі жұмысын жаңадан қолға алғанда көрсететін жоғарыда келтірген дәптердегі екі жүз сөз, не халықтың ойында сақталған естеліктер.

Дегенмен, Дала уалаятын басқарушы генерал-губернатор Г.А. Колпаковский кезінде (1882-1894 жж.) Жаяу Мұса артық қысымшылық көрмей, еркін жүргені байқалады. Басқа залым генерал-губернаторларға қарағанда, Колпаковский сөзінің бұрыннан жақсы білетін қазақ халқына адамшылық көзімен қарап, оларды қанды, ауыз обырлардың талауында қалдырмауға көбірек ой бөледі. Колпаковский Шоқанды жақсы көрген оның жақын ашыналарының бірі еді. Шоқан тірі күнінде егер Дала уалаятын басқаруға Г. А. Колпаковский отырса, онда әділетте болар еді. Дюгамель, Кросриус, Кури, Нестеровтармен бірге ол қазақ бұқарасын қанамаса еді – деп үміттенген. Колпаковский Дала уалаятының генерал-губернаторы болып келгенде, Жаяу Мұса да осы үмітте болады. Осы оймен елегізген Жаяу Мұса «қашқын» болған кезіндегі жасқаншақты қойып, тағы да жаңа күшпен, ел қанаушы ояздармен арамза болыстардың соңына түсіп, олардың сойқанды қылықтарын арыз арқылы әшкерелеп, Колпаковскийге ауық-ауық жеткізіп отыруды өзіне міндет етіп қояды. Оязбен, болыстар мен ұстауда Жаяу Мұса отыздан аса арыз жазған, олардың негізін Колпаковский тұсында жазған. Арызды кейде өз атынан ашық жазса, кейде саяси әдіс қолданып, өзіне жақын кісілердің атынан, кедей-нашарлардың атынан жазады. Кейде аноним (тұйық) түрде белгісі біреулердің атынан қой салады. Жаяу Мұсаны Машһүр-Жүсіп Көпеев пен Қысқабастың Жүнісі мен, Жиен Құсайынмен, тағы басқалармен бірігіп жазған арызы да архивте кездесіп отырады. Мәселен бір арызды Мәшһүрдің қолы мен жаздырып, оған біреуі атын (Жүсіп), біреуі фамилиясын қояды. Жаяу Мұсаның арыздарында көтерген мәселелері бұрынғыша бір ғана халық бұқарасының мүддесі оларды оязбен болыстардың жәбірлеп, аяқ астында таптауын әшкерелеу, момын шаруалардың жерін, мүлкін зорлық пен тартып алып, ел талайтын обырлығын, тойымсыз паракорлығын айтып жеткізу, әділет туралы айтатын кісі болса, оны аяусыз жаншып тірідей жерге тығатынын көрсету.

Колпаковский кезінде Жаяу Мұсаның аянбай ұстасқан әсіресе Павлодар уезін басқаратын ұлықтар – Фарафонов, Достовалов, олармен бірігіп елді аямай қанатан Баянаула дуанының төрт баласы олардың ішінде өзінің соңынан түскен Нұрым Теміров, Құсайын Боштаев, Мұстафа Шорманов. Бұлар туралы бірінші арызын Колпаковский Дала уәлаятының генерал-губернаторы болып отырысымен, 1882 жылы құпия түрде, кедейлердің атынан жазған. Арыздың толық аты мына түрде: «Сібірдің ғайри күллі қазақ-қырғыздардың генерал-губернаторы Колпаковский хазреттеріне, Ақпеттің елінің ғарып, кедей нашар адамдарының атынан көп-көп жылау арыз»,³² арызға өз атын қоймай, "Құпиялық" пен деген. Олай көрсетуін баяндағанда: «таксыр, арызға ат жазуға болмайды, егер ат жазылса Боштаев бізді дүние жүзіне тірі қоймайды».³³ Бұл арызында Құсайын мен Нұрымның бірігіп атақты әнші Мұстафаның әкесі Бүркітбайды, Мұстафаның өзін қастандықпен өлтіріп, оның орнына Құсайынның болыс болғанын айтады; екі мың үйді қан қақсатып, оларды зорлықпен талағанын айта келіп: таксыр «1879 жылғы қоян жылынан Құсайын Боштай ұлының зорлық талағаны артығырақ болды... Сарт Темір ұлының халыққа қасастық жасағанын, әр түрлі өтірік жала жауып, нашарларға көп зиян келтіргенін айтып жеткізуге болмайды".

³² Ф. 64, оп. I, д. 4025, л. 48-52 об.

³³ Ф. 64, оп. I, д. 4025

Жаяу Мұсаның ата-бабаларының туып-өскен жері бұрын Айдабол (Ақпеттау) болысы болатын. Сондықтан ол өзінің алғашқы жаз кезін көбінесе осы болысты көп заман билеген Хусаин Боштайұлының қарамағында, онымен ұстасумен өткізеді. Ол ұстасудың көзге тұнжырауы өз атынан не басқа кісілердің атынан жазған арыздардан ашық сипатталады. Солардың бірі «Заявления Мусы Байжанова с жалобой не притеснение его волостным управителем Х.Буштаевым».³⁴ Бұл жұмысқа Жаяу Мұсаның бірнеше арыздары тіркелген, олардың ішіндегі ең көлемдісі, ең жанға тиері Нұрым мен Құсайынның үстінен жаңаша жазған құпия арызы,³⁵ одан өзге арыздарын Жаяу Мұса әртүрлі жалған атпен, не белгісіз адамдардың атынан жазған. Мәселен, Степной генерал-губернатор хазретіне Павлодар уезінің, Ақпеттау елінің адамы Қопырбай Сат ұлынан көз жасыммен арыз наме»³⁶: «Жалоба киргиз Акпетовской волости, Павлодарского уезде, Ингаева и др. на притеснения их управителем Буштаевым в землепользовании»³⁷, «болыстардың қылмысы»³⁸; «Ақпеттау еліне қараған қазақтардың Құсайын болыстың үстінен жазған шағымдары»³⁹ т.б. Мұсаның қатты ерлік көрсетіп ұстасқан кісілері, Нұрым мен Құсайынға күш беріп, олармен жемтіктес болған әсіресе Павлодар уезін басқарған Фарафонов пен Достовалов болады. Олардың, үстінен жазған арыздарында саяси әдіс пен өз атын көрсетпей жалтарады. Кедейлердің атынан, не Баянаула аймағында болмаған жалған кісілердің атынан жазады: Садуақас Мұхтаров, Әбдісатар Шоқыбаев, Жүсіп Байжанов, Ахмет Әлдебеков. Көп арызын жалтарып, басқа болыстардың кісілері атынан жазады. Сондай жарқын арыздардың бірі Жүсіп Байжанов болып жазылған арыз. Бұл арызды Мәшһүр-Жүсіп Көпеевпен бірігіп, бірі атын, бірі фамилиясын қойып, Мәшһүрдің қолымен не оның шәкірттерінің біреуінің қолымен жазғаны байқалады. Арыздың мазмұны Павлодар уезін басқарушы Достоваловтың сойқанды, бұзақы істерін, ел талағыштығын көрсету. Жұмыс былай деп аталады: «Жалоба киргиза Чакчанской волости Байжанова Джусуфа на Павлодарского уездного начальника об избиении последним киргиз».⁴⁰ Бұл жұмыс ішіндегі бір арыз былай деп көрсетілген: «Дала уалаятының билеуші генерал-губернатор хазреттеріне далба елінің күллі бұқара қазақтарынан жылау наме». Уез басқарушының сойқанды қылықтарын Жаяу Мұса бұл арызда аса төндіре суреттеген: «Мал-ақша алудың шегі жоқ. Біреу (шағым айтып) сөйлегісі келсе қамшы ала жүгіреді. Сайлауда ешкімнің аузын аштырмай, қамшысын білеп, көзін алартады. Егер бұл оязной бір-екі жыл тұрса халық арасында жалақорлық көбейіп, малы азайып бітер. Бұрынғы хандар заманындағы таяқ жеуді, зорлықты жаңадан көрдік. Дала халқының бастығы деген атыңыз бар. Рахым назарыңызды салмасаңыз біздің халымыз нашар. Жусуф Байжанұлы қолым қойдым. 1892 жылында 17 октябрьде»⁴¹. Тап осы сияқты арыздың бірі тағы да Шақшан болысының Ахмет Адильбеков атынан жазылған. Мұнда да Достоваловтың сойқанды ел талағыштығы

³⁴ Ф.64. №4. оп.І, д , Д.4025, л.38-39, 40-41 об. 42-43.

³⁵ Ф.64. №4. оп.І, д , Д.4025, л. 50, 51-52. об.

³⁶ .64, оп.1, д.2138, л.23-28 об Ф

³⁷ Ф.64, оп.1. д.572

³⁸ Ф.64, оп.1, д.2475; ф.64, оп.1, д.2595

³⁹ Ф.64, оп.1, д.2258

⁴⁰ Ф.64, оп.1, д.5426

⁴¹ Ф. 64, оп.1, 5426, л. 7-7 об.

жақсы көрсетілген.⁴² Олармен үндес келетін Жаяу Мұсаның көп арыздарының бір тобы «Жалоба киргиза Павлодарского уезда Абдисатара Шокубаева на незаконные действия по службе крестьянского начальника Плотникова».⁴³

Бұл жұмыстағы көп шу көтерген арыз «Садуакас Мұхтаров» болып жазылған. Семейдің әскери губернаторы Мұхтаровтың кім екенін білу үшін Баянаула аймағының болыстарына тапсырма бергенде, ондай кісіні ешбір болыстан кездестіріп болмайды. Сондықтан, Семей губернаторының жоғары орына түсірген ұсынысында: «Киргиза Садвакаса Мухтарова в Павлодарском уезде нет и что поданное прошение является анонимным доносом. Почему оставить таковое без последствий».⁴⁴

Жаяу Мұсаның ұлықтарды қатты үрпиткен арыздарының бірі, парақор уез басқарушылар мен обыр болыстардың, үстінен берген арызы. Ол арызды Жаяу Мұса Айдабол болысының кедейлерінің атынан генерал-губернатор Кознаков жаңа келіп отырғанда, 1875 жылы, орыс тілінде береді. «Дело по доносу от бедных киргиз Айдабульской волости Павлодарского уезде на взяточничество местных волостных должностных лиц, а также уездного начальника на притеснения от них».⁴⁵ Бұл жұмысты Жаяу Мұсаның қолымен жазылған бірнеше арыздар бар. Онда Жаяудың әшкерелегені ең алдымен ояз басқарушы Фарафонов, оның ымдас досы Нұрым Теміров болмаса Саудагеров. Арызда өз атын көрсетпей оны кедейлермен бүркеген. Семей әскери губернаторының Кознаковке түсірген анықтамасында: бұл «Айдабол болысының кедейлері деп берген тұйық арызды жазған кедейлер емес, оны жазушы полицияға қарсылық көрсетіп, қылмысты болып жүрген Мұса Байжанов» дейді. Сөйтіп әділет пен шындық болмаған заманда да, Жаяу Мұсаның зұлымдық пен жауыздық туралы халық бұқарасының кедейлердің атынан берген көп арыздарына патша үкіметінің ұлықтары ешбір мән бермейді, ол жапан түзде зарыққан кісінің мұңды үні болып қала береді.

Мықты болыстарға қарсы ешбір күш таба алмаған Жаяу Мұса ұстасудың енді екінші түріне ауысады. Тағы да заң жолымен қуып, мықты болыстардан момын елді бөліп алып, жеке болыс жасау жолына түседі. Оның ең алдымен өзі қарайтын Ақпеттау болысынан бастап, одан бауыр қанжығалы елін бөліп, жеке болыс жасау жолын іздейді. Бұдан бастаудың себебі, «Қашқындықтан» босанып еліне келген соң Жаяу Мұса Құсайын болыспен жақын отыруды жаратпайды. Қанжығалы еліндегі мықты нағашылары Күленбай аулына келіп паналап, осы жерде «Сүйек жаңғырту» жолымен інісі Мұстафаны үйлендіреді. Мұнда жүргізген түбегейлі ісі нағашыларын тағы басқа Ажыбай-қанжығалы елін Құсайын болысқа қарсы өлеңмен сөзбен үгіттеп, Ақпеттеудан бөлініп, жеке, Шақшан болысын болуға шақырады. Жаяу Мұсаның жалынды сөздері Құсайын болыстан не заманының жәбірлік көріп жүрген Қанжығалы еліне қатты ұнап, олардың жүрегіндегі көптен бергі дертін қозғағандай болады. Шақшан елінің кісілері бір күндері жиналып бөлінудің жобасын құрып, арыздар жазып, оның соңына түсетін өкілдер сайлады. Және бұл арыздың көбін жазған тағы да Жаяу Мұсаның өзі болып шығады (Дело по прошению

---

⁴² Ф.64, оп.1, д.5380.

⁴³ Ф.64, оп.1, д.2525.

⁴⁴ Ф. 64. оп.1, д.2525, л.4., 6-6 об.

⁴⁵ ГАО, ф.3, оп.8, д.12769

доверенных от общества 1060 кибитковладельцев Акпетовской волости Павлодарского уезда Семипалатинской области в разделении названий волости. 1883-1884 гг».⁴⁶

Қанжығалы елінің жобасына Құсайынға наразы болған өзге кісілер де қосылады. Олардың ішінде «Сары» деп аталатын рудың басшылары Нөгербек Шабақұлы, Омбыдағы оқыған Қасқабастың Жүнісі, Тілеген Қосарбайұлы, Қара Баубекұлы, Өскенбай Жолдыбайұлы, Мұхамеджан Секербайұлы⁴⁷, айтқан кісілердің ішінде Құсайынның өзімен аталас жақын кісілері де бар. Бірақ олар Құсайынның халықты аяусыз ұстағанына қарсы болып, одан бөлінгенін зор бақыт деп біледі. Жаяу Мұсамен бірігіп Құсайынмен қатты ұстасқан кісінің бірі әсіресе Шабақұлы Нөгербек, оның Құсайынмен ұстасқаны бірнеше жұмыстарда кездеседі.⁴⁸ Бұлардың бәрі Құсайынның жауыздығын, оның жемқор ел талағыштығын ашық фактілермен суреттеп, Шақшан болысының одан бөлінуінің керектігін жеткізе дәлелдеген. Ол фактілер әсіресе Жаяу Мұсаның арызында төндіре айтылған.⁴⁹ Патша өкіметінің орындары алғашында бұл арыздарға мән бермей, Құсайынды қорғауға алып, оның үстінен арыз берген Мұса Байжановты сотқа тарту керек деп шешім шығарады.⁵⁰ Бірақ көп халық тегеурін көрсеткен соң оны елеусіз қалдыра алмай, ең соңында 1883 жылы Ақпеттауды екі болысқа бөледі: бірінші Ақпеттау болысы бұрынғыша өз атымен қалуды екінші одан бөлініп жаңадан Шақшан болысы ұйымдасып, Қарасар бекетінен Ақкөлге дейін оның жері болып саналады.⁵¹ Бұны көрген Жаяу Мұса жұлдызы жанып, қуанышы қойнына сыймайды. Бір-екі жыл Шақшан елінде нағашылардың қолында ән салып жүріп оларын қуантады. Одан кейін өзінің ескі жауы түбегейлі Мұстафа болысының қарамағында жүрген Далба елін түбегейлі боліп, жеке болыс істеудің соңына түседі. Бұл туралы кең бір арыз жазып, оны бірнеше кісі тобына бөліп көбейтеді. Бірінші арызды халық өкілі болып сайланған Әшім Шонтайұлы мен Офан Тәттібайұлының атынан жазады, екінші арызды Жұмабек Дүйсенбіұлы мен Тастан Бердібекұлының атынан жазады. Бұл арыздардың тексті бірақ түрлі, оның негізгі нұсқасы Жаяудың өз қолымен, оның стилімен жазылған Колпаковский атына жазылған бұл арызда не деген? «Ұлуғ ағзам атты Сібір уалаятында әкім етуші генерал-губернатор хазретіне қазақ Далба елінің Жұмабек Дүйсенбі ұлынан, Тастан Бердібек ұғлынан арыз наме. Өткен 1877 жылы жер атрабымызбен Қаржас руынан шығып, жер пайдамыз үшін Далба еліне қосылып, көп тыныштық көрген едік, өйткені бұрын Шорман ұғланларындан көп күшлік хорлық көрген едік. Мал жанымызға ие болмаған едік. Шорман ұғландары бізді жер атырабымызбен Далба елінен шығарып аламыз деген ниетін біліп, Далба елі 1880-жылында орталарынан екі өкіл сайлап, Семейдің губернаторға арыз берген еді. Әскери губернатор Далба елінен, бір үй Баянаул (Қаржас) еліне шықпасын, және бір үй қосылмасын деп жарлық берген еді. Шорман ұғланлары әскери губернатор жарлығына тоқтау қылмай, 1882 жылында Далба елін бөліп аламын деген соң біліп, генерал-губернаторға Әшім Шонтай ұғлы бірлан Офан Таттыбай ұғлына өкілдік етіп, арыз берген едік «ол өкілдерге тапсырған арыздың мазмұны

---

⁴⁶ Ф.64, оп.1, д.4025

⁴⁷ Ф.64, оп.1, д. 4025, лл. 93-122

⁴⁸ Ф. 64, оп.1, д.4125, лл. 93-94 об. Дело по жалобе киргиза Акпетовской волости Нугурбека Чабакова. ф.64, оп.1, д.2258).

⁴⁹ Ф.64, оп.1, д. 4025, лл.1-25, 38-39, 40-41, 48-52, 70-83.

⁵⁰ Ф.64, оп.1, д. 4025, лл. 145-147 об, 149, 151.

⁵¹ Ф. 64, оп.1, д.4025, л.46-46 об.

мына түрде: «Біздер Баянауыл кейін (Ақкелін) еліне қосылуға разы емеспін. Себебі сол кім, жеріміз дөңгелек баршамыз. Далба деген жердеміз. Ол баршамыздың күзеу, қыстау, жайлауымыз бәрі бірге, тыныш едік. Бұл тұрғыда біздің ойлайтынымыз жер бұзылмаса екен, егер жер шегі бұзылса жер хақында өмір бойы жанжал көбейіп, халық тынышсыздықта болмақ. «Әр болыстық өзіне тиісті жер туралы, оған мықты болыстар қол сұқпаса деп тілек еткен бұл арыздардың мазмұнын бұзып генерал-губернатордың кеңсесі оған басқа түрлі ат берген «Прошение доверенных от 1008 кибитковладельцев Далбинский волости киргизов О. Таттыбаева и А.Чонтаева о не причислении киргиза Мусы в их волость (1883-1885).⁵² Демек, Жаяу Мұсаның, Далба елінің жеріне басқа болыстар қол сұқпаса екен деп жазған өтініштерінің орнына Далба еліне Мұсаны кіргізбеу керек» деген іске айналдырған. Кеңсе бұлған бұл атқа оның ішіндегі мазмұны бүтіндей қарсы. Бұдан көрінетін шындық, патша үкіметінің жергілікті ұлықтары Жаяу Мұсаға өте сенімсіздік пен залымдық көзбен қараған. Бұл әсіресе Семейдің әскери губернаторының Колпаковскийді нандыру үшін 10 декабрьде 1883 жылғы жазған баяндамасында ашық көрінеді. «Изложение о прощении киргиза Мусы Байжанова, поданом вашему нысокопревосходительству в октябре 1883 г. донос не заслуживает никакаго вероятия, т.к. Байжанов неодобрительного поведения заключается по многим неблагоприятным делам, возбужденным против него в волости (1884). Семей әскери губернаторының Жаяуға жапсырған сондай «қылмысының» бірі оны полицияға қарсылық істеді деп көрсету. Бірақ Семей губернаторы ояздың елдегі болыстардың тіліне еріп Жаяуды қанша қудаласуда Колпаковский кезінде оған ешнәрсе істей алмаған. Қайта Жаяу Мұса ол кездегі қырда жүргізілген саясатты жақсы түсініп Колпаковскийдің либералдың бағытымен пайдаланып, ояз бастығын, кейбір болыстарды өзінің ашық арыздарымен әлсіретіп отырған. Оның генерал-губернатордың атына ақылмен, үлкен әдіс пен төндіре жазған арыздары жәй қалмаған, сол кездегі Павлодар уезінде сойқандылық істеген Фарафоновты, Доставоловты, Нұрым Теміровты орындарынан алып, оларды басқа кісімен өзгертуге бейімдеген. Жаяу Мұсаның өткір арыздары елдегі ата мұрасын қуалап болыс болған кісілерге де оңай тимеген. Олардың да көп заманғы мықты іргесін шайқап, өздеріне көп сенімсіздік туғызған. Соның бірі Нұрым Теміров пен Құсайын. Либерал-демократтың негізде жұмыс жүргізген генерал-губернатор Колпаковский қазақ ауылында тыныштық орнату мақсаты мен Құсайын болысты орнынан алып, оны сотқа тартуға бұйырады. Дело по прошению А.Х. Бочтаева об отмене высылки отца Хусаина Бочтаева.⁵³ Құсайын бұдан кейін көп заман, Колпаковский кеткенше, болыс бола алмай оның орнына кезекпен басқа кісілер отыратын болады. Мұхаметжан Секербаев, Мәукей Темірболатов, А. Жүндібаев онымен қатар, Жаяу Мұса Шақшан мен Далба елін олардың таптауынан босатып өз алдына жеке болыс болудың жолын табады. Далба елі түбегейлі жеке болыс болған соң, өзгеге қарағанда да, мұнда демократиялық бағыт басымырақ болады. Мұның болыстарын патша ұлықтарының өздері қудаласамаса,⁵⁴ олар өз қол астындағы кісілерді қудалап, тынышын кетірмеген. Сондықтан, XIX ғасырдың сексенінші жылдардың соңынан кейін, Жаяу Мұса осы Далбадағы Қарағайлы бұлақ деген жерге келіп орналасып, өмірінің екінші жарымын осында, Ақшоқы деген қыстауында өткізеді.

---

⁵² Ф. 64, оп. I, д. 4004

⁵³ Ф.64, оп.1, д.2302.

⁵⁴ Дело о выселении в административном порядке в Акмолинскую область киргиза Муслима Елевова, ф.64, оп.1, д. 2633

Біз бұған дейін Жаяу Мұса атының халық алдында ең алғаш ардақталуға себеп болған, оның жас кезіндегі қоғам қайраткерлік ісіне тоқталып, оның ол кезеңдерін жарқын сипаттайтын көптеген архив деректерін келтірдік.

Жаяу Мұсаның қартайған шағындағы өмірін әдемі, ашық көрсететін оның дәптерлері, бала күндегі өз көргендеріміз және оның көп туысқан достарының есінде сақталған әсерлер.

Бұлардың тобын қосып барласақ, XIX ғасырдың соңында Жаяу Мұса қауым тіршілігінен әбден қажып, бұрынғы тасыған жалынды жүрегі бірте-бірте суи бастағаны байқалады. XIX ғ. соңғы 25 жылында ол жыл сайын кемінен бір өтініш жазып, халық мүддесін патша үкіметінің жоғарғы орындарына жеткізіп отырса, 1900 жылдан былай қарай ол ресми түрде бір ауыз сөз жазбаған, Жаяу Мұса жазды деген арыз, не өтініштер бұдан былай еш архивте кездеспейді.

Саясат-әлеуметтік істен қажып шаршаған Жаяу Мұса, енді көбінесе ойға, музыкаға беріліп, бұрынғыша өзінің шығарған өлеңдерін, халық фольклорының үлгілерін, музейге керек болған сирек жолығатын нәрселерді жинап жібереді. Сондай сирек нәрсенің бірі Олжабай батырдың «бүкір қылышы, оның сауыты, шарайна белдігі». Бұл айтқан нәрселер 1900-жылдарға дейін біздің бабамыз Олжекеңнің кенже немересі Дулат ұлы Марғұланның қолында сақталып келген. Жаяу Мұса ол нәрселерді қоярда қоймай жүріп, сұрап алып, Омбының география қоғамының музейіне апарып тапсырады. Ол қазір сонда сақтаулы тұр. Бірақ одан қымбаттырақ нәрселерді бабамыз Мұсаға бермеген. Оның бірі Олжекеңнің бір жарым метрлік «Сарала туы», аспаннан түскен жауын шақыратын жайтас», XVIII ғ. жазылған әр қайсы екі-үш метрлік төрт үлкен сауаттар. Мен бала күнімде, ауылда оқып жүргенде, бұларды әуес қылып, күн сайын қарап отырған күндерім болды. Сауаттар терліктей қалың сары қағазға бадырайтып жазған, бұрыштарында, соңында қызыл бояумен түсірген өрнек жазулар бар. Араб пен орыс харпын жақсы білетін кезім, бірақ былай қарап олай қарап, ешбір қарпын шығарып, оқи алмайтынмын. Кейін байқасам, ескі ұйғыр харпымен жазылған құба қалмақ хандарының сауаты екен. Бір өкінішті жері, бұл тарихи ескерткіштерді шешемді ренжітіп ала алмай, Ленинградта оқуда жүргенде шешем қайтыс болып (9-10) айтқан нәрселер сол кісімен бірге жоқ болды. Олармен байланысты есте қалған нәрселер емшегі іскен жас әйелдер «жай тасты» қыздырып төсіне басқанда ісіктері қайтты - деп жүретін, босанған әйелдер қиындық көргенде, туды сұрап апарып бетін желпіндіріп отырғанын талай көрдім.

Алыстағы ауыздар ту шетінен қиып беруді сұрап келудің көп болуынан оның бір шеті мүлде ойылып тұратын. Бұл нәрселерді тегісімен Жаяуға бергенде, олар осы күнге дейін Омбы музейінде сақталып тұратын еді.

Жаяу Мұса өзінің Қазан дәптерінде музейге тапсырған «Бүкір қылыш»-тың тарихты өлеңмен жазып, оның қайдан шыққанын суреттейді. Бұл қылыш дейді - 707 жылы (1329) Қабыл қаласында жасалған, бері кел ол Әмір-Темірдің қолында болып ол оны киелі қару деп Қожа-Ахмет Иассауидің мешітіне берген Жоңғар шабуылына дейін, қылыш сонда сақталып тұрады. Ақтабан-шұбырынды кезінде ер Олжабай Жоңғар әскерін Түркістан қаласынан қуып шыққанда, Сәмеке хан қылышты Олжабайға сыйға тартқан дейді.⁵⁵ Жаяу Мұсаның Қазан дәптеріндегі негізгі еңбегі «Ер Олжабай» деген оның көлемді поэмасы.

---

⁵⁵ Қазан дәптері. №1288, 17-18-33 беттері

Бұл дәптер тегісімен Олжабайдан Едіге бидің, Абылайдың жоңғарға қарсы жорығына арналған.⁵⁶

Жаяу Мұсаның бұл кезде ой ісімен шұғылданғанын көрсететін жазулардың бірі, оның қазақ шежіресіне көңіл бөлуі, оның кейбір үзіктерін өзінің дәптерлеріне жазып отыруы.⁵⁷ Орта жүз шежіресіне тоқталып, кара-кесек пен тобықтының қалай шыққанын өзге жазушылардан басқа түрде сипаттайды.⁵⁸ Жаяу Мұсаның көп ой бөлген мәселесінің бірі ежелгі дәуірдегі қазақ календары, жыл аттары (он екі жұлдыз), оның қазақ тіршілігімен байланысты кезеңдері. Бұл ойларын Мұса «Жұлдыз» деген өлеңінде суреттеген. Жырдың басталуы былай:

Күз басы ол сентябрь
Болмаса бұлттан бір тамыр
Алты айға созар барлығын
Жақсылық шаруаға өзің бер.

(Омбы география қоғамының кітапханасы, Жаяу Мұса қолжазбалары).

Жаяу Мұсаның дәптері бойынша, аспандағы жұлдыз, ай туралы ол ауылдағы молдалармен айтысқа түсіп, жаратылыста болатын заңдылықтарды ғылым тұрғысынан түсіндірмекші болады. Қазақта «ақпа жұлдыз» деген бір ұғым бар. «Түнде төбеден жұлдыз ағып өтсе, қазақтар оны екі түрлі жориды: бірі-бір адам дүниеден көшті, жұлдызы ағып жерге түсті деп беттерін сипайды; екінші жағы тұрғы көк қақпасы ашылды» деп осы кезде аспанға қарап қол жайса тілегі қабыл болады дейді. Қазақтар жұлдызды балалар ойнайтын жарқырауық кішкене асыл тас тәрізді көреді, оның тек алыстағаны кіші көрінетінін білмейді. Жұлдыз үлкен зат, егер сол қалпымен ол жерге түсетін болса, жерді ойрантопыр қылып, талқанын шығарар еді.⁵⁹ Мұндай терең түсінуді Жаяу Мұса газет-журналдан басқа Шоқанды, А.Н. Северцовты көп тыңдаудың нәтижесінде білді деу керек. Өйткені Черняев экспедициясымен 1863-1864 жылдары Алматыда, Пішпекте, Меркеде салық құрып жатқанда, ол ғалымдардың әскер алдында күн сайын сөйлегені көбінесе осындай ғылыми, тарихи мәселелер болған.⁶⁰ Жас өмірін көп уақыт қалада өткізіп, еуропа мәдениетінің дәмін татқан Жаяу Мұса кейде елегізіп, ауылдағы бір қалып өмірмен отыра алмайды. Баянаула, Далба тауларын аралап келген геологтармен, ботаниктер мен кездесіп оларға кен туралы, ол жердің өсімдігі туралы көп жаңалықтар тауып береді. Жаз күндері болғанда жанына қоржын байлап алып, күні бойы тау ішін кезіп, көк тастың сынықтарын тереді. Ащы өзені бойындағы Хан-сүйегі деген жерді аралап жылтыр қара тас тереді. Бұл қозы бауыр қара тас-тас көмірдің өзі осы. Бұл жерде бір кезде завод болуға тиіс дейді баласы Салыққа. Бұл жерді геолог Б. Оразге көрсеткенде, ол кісі Жаяудың қолына естелік хат беріп кетеді. Ондағы жазғаны: «Мұса Байжанович указал каменно-угольную руду на урочище Сары-Адыр. 23. 10. - 1899 г.»

⁵⁶ Қазан дәптері. №1288, 18-52 беттері

⁵⁷ Қаржас шежіресі, Қазан дәптері, 46-47 б.

⁵⁸ Орталық Ғылыми кітапханасы, редкий фонд, 1420, 45 б.

⁵⁹ Орталық Ғылыми кітапханасы, қолжазба қоры,

⁶⁰ Ч.Ч.Валиханов. Собр. соч. Т.IV. С. 435-442, 443.

Далбаның Едіге деген тауында темірдің тотығы сыртына шығып жатқан ескі кен болатын. Жаяу Мұса одан бір қоржын тасты үйіне әкеліп, балғамен үгіп, сумен шайып, Қанды-Қарасу заводының қожасы Деровке апарғанда, ол Мұсаны үлкен сыймен қайтарады.

Елге шыққан ғалымдармен қатар Жаяу Мұса қала ғалымдарымен де байланысты болуды жақсы ұнатқан. Ол ең алдымен Семейде тұрған белгілі талым, қазақ халқының тарихы, этнографиясы туралы көп жазған, Абайдың досы Н.Я. Коншинмен байланыс жасап, оған өзінің қолжазбаларын жіберіп отырады, хатты бірінші рет жазған Н.Я. Коншин. Оған қарағанда ол кісі Жаяу Мұсаны сырттан жазған хаты бізге дейін сақталып жетпеген, бірақ мазмұны, жіберген мезгілі Жаяудың дәптерінде жақсы сақталған ол туралы Мұса былай дейді:

«Секретарь Статистический бір мың тоғыз жүз бірінші жылы бір жүз отыз нөмірінде жазып жіберген». Қолжазбаларының бір тобын Н.Я. Коншинге жіберіп Жаяу Мұса оның далада бос қалмауын өтініп, оған өлеңмен былай дейді:

Жібердім осы өлеңді сізге жазып
Сіздердің тілеуіңді қазақ ғаріп,
Қазақ жұрты әуелде қараңғы еді
Бұл күнде дүние жүзі болды жарық

Екінші бір өлеңінде:

Атпекет Коншин затың ақылың дана
Әрқашан құдай болсын сізге пана
Екінші бізден керек бәит болса
Хабарын жеткізіңіз хатқа сала.

Өзінің дәптерлері бойынша, Жаяу Мұсаның жазысып тұрған кісілері аз болмаған. Ол Омбыдағы А.Н. Седельников пен Томдағы А.Е. Кузьминмен, Мәскеудегі Горашиа Картермен жазысқан (Горашианың адресі: «Москва, Б. Лубянка, д. 14» деп дәптеріне тіркеп қойған).

Ол жұмысына көңіл бөлумен қатар Жәкеңнің ауылдағы сүйетіні, қызықтап ләззәт алатыны аңшылық, серілік, сауық құру, уақытын думанмен өткізу болған. Жәкең аңшылық өнерінің көбінің соңына түскен, мылтық ату, тазы жүгірту, саятшылық құру. Бұл соңғылардың ішінде Жаяу Мұсаның аса қызықтап соңына түскені жаз-күні айларында қаршыға, лашын салу, қыс күні бүркіт аңшылығымен шұғылдану тегінде қырдың таулы жерлерінде екі үйдің бірі бүркітсіз болмайтын. Бүркіт салатын аңдар түлкі, қоян, қасқыр, сайғақ. Бұл аңдардың ол кезде таңынан жыртылып жүретін жерлері әсіресе Арқаның Оңтүстік таулары Ақшатау, Бектау-ата, Бұғылы, тағылы Айыртау, Тайатқан Шұнақ, тағы басқалар. Жердің алыстығына қарамай қыстың қоңыр күз болып тұратын кейбір серілер топталып жеке-жеке қос болып, самғаған көп бүркіттерімен аң аулауға «салбурынға» шығады. Олардың баратын жерінде қысты күні қостап көп жылқы жатады, онда қасқыр да, түлкі де көп болады. Бірнеше уақыт сонда жатып қасқыр мен түлкіні қырып, олардың мұрындарын салақтатып еліне алып келеді. Жаяу Мұса да осындай «салбурынға» аз қатынаспаған. Қыс күні ел аралап жүріп бүркіт салатынын Жаяу Мұса Н.Я. Коншинге жазған.

Жаяу Мұса қыран құстың тілін жүйрік білген, тамаша саятшы, құсбегілердің бірі болған. Сондықтан ол қыран құстарды өзі ұстап, өзі баулып үйрететін болған. Сұңқар тектес қыран құстармен шұбар қаршығалардың көп жүретін жері күнбатыс Сібірдің қою

ормандарының іші. Кейде, Сібірде суық қатты болған жылдары олар Баянаула, Далба, Қарқаралы, Қуу тауларының ормандарын қыстап шытады. Қырдағы саятшылардың бақылауынша, қыран құстардың бұл мінезі күз айларының өзінен белгілі бола бастайды. Олар күз айларының өзінде бұл таулардың ішінде қаптап жүреді және мінезі, ұшуы басқа жылдардағыдан өзгеше болып, алас ұрған, қан ішерлік қырып салатын мінездер көрсетпейді. Қыс қорек ететін жемін сырттан бақылап, соның көбірек жолығатын жерін сығалап жүреді. Олар көбінесе қоянның, орман ішіндегі тышқанның көп жері.

Не заманнан бақылаған осы тәжірибесі бойынша Жаяу Мұса қыран құстарды алыстан іздемей, оларды өзі отырған Далба, не оған көрші тұрған Қуу, Дегелең тауларының ішінен ұстап, өз қолымен тәрбиелеп, баулитын болған. Аңшылықпен байланысты қысқаша бажайлар Жәкеңнің дәптерінде ауық-ауық кездесіп отырады. Соның бірі жаз күні бүркіттің түлегені. Ол туралы Жәкең былай деген: «1916 жылы, июннің 28- күні бүркіттің тұяғы мен бір қанаты түсті» - демек бүркіт түледі, ескі қанатын, ескі тұяғын түсірді, енді жаңа қанат, жаңа тұяқ шығып күшейді - деген үмітте болады. Сол жылы «Декабрьдің 24- күні екі үкі, бір қоян түсті» деп жазады. Бірақ оларды немен, қалай ұстағанын айтпайды. Қазақ тіршілігінде, әсіресе қызы көп үйлерге үкі асырау бұрын халық салтының бір түрі болған.

Үкі оларға сұлулық, әшекей үшін керек болған. Сондықтан бір шоқ үкінің өзін олар өте қымбат бағамен алудан мойымаған. Жаяу Мұсаның үкі алдыруы халықтың үкіге құмар болуының ашық бір суреті. Тазы аңшылығымен байланысты дәптерінде тағы былай деп жазады: Июньнің 13-күні ақтазы» ұйықты, тағы сол жылы «декабрьдің 28-күні көк тазы күшіктеді, үшеуі еркек, екеуі ұрғашы. Алдыңғы туғанына және ұрғашыларына жіп тақтым». Қысқа-қысқа жазылған қарапайым сөз болса да, одан Жаяу Мұсаның аңшылыққа жүйрік тазыға құмар болғаны аңқып көрініп тұр. Және ол өзінің көп жылғы тәжірибесі бойынша, алдыңғы туған күшік пен ұрғашы күшіктердің өзгесінен артық болуына кәміл сенеді, сондықтан басқа кісіге бермеу үшін оларды белгілеп, мойнына жіп тағып қояды.

Жаяу Мұса осылай аңшылық, серілік қызығына түссе де, тоқсаныншы жыл мен 1900 жылдар арасында ол тағы да үлкен соққыға ұшырайды. Бұл жылдары оның жақсы көрген көп үміттенген екі баласы Бөрібай мен Зікен шешектен қайтыс болып, алпыстан аса бастаған Жәкеңді қатты күйзелтеді (дәптерінде): Бөрібай кетті бу дерттен, Зікен де кетті бұл дерттен, берсеңші тәңірім артын). Бірақ тәңірі оған артын бере қоймаған. 1900 жылы аяулы жұбайы Сапар отыз жеті жасында, өзі жоқта қайтыс болып, Жаяуды мүлде күнірентіп, зар қақсатқан. Жыр Сапарға:

Жатырмысың ей, Сапар,
Топырақпен пара-пар,
Қара шымды жамылып,
Қалғаның ба гүл-ғизар?
Жаңа келдім қасыңа
Абдысалық қасымда,
Топырақ басып қалыпты
Отыз жеті жасыңда.
(Омбы дәптері)

Осы жылдары қайғы үстінде жүріп, Жаяу Мұса «Сапар», «Қоңыр», «Гауһар қыз» деген толқынды терең зармен, өксімен келетін өлең-әндерін шығарды. Бұл әндерін қазір ешкім білмейді, білсе де бұзып айтады. Оны Бошанай айтқанда адамның сай-сүйегін сырқырата айтушы еді. «Сапар» әнін айдалада, Шідерті өзенінің бойында тыныстап жатып

айтқызғанда Бошанайдың өз көзінен жасы мөлдіреп отырғанын көрдім. Дегенмен, Жаяу Мұса өмірдің не түрлі соққысын көрсе де, ауырлықты жеңе білген. Оның үстіне оның ескі достары да Жәкенді қайғы-мұңның құшағында қалдырмаған. Жаны сергек, өнерпаз, ару адамды ескі достары еліне шақырып, көңілін көтеріп, басынан кешірген оқиғасын тыңдап, оның басына түскен ауыр күндерін бірте-бірте сергіте берген.

Жаяу Мұсаның мұндай қамыққан кезінде оған күш беріп достық қолын созғандар жоғарыда көрсетілген Байдалының Мұстафасы, Арыстанбайдың Имамбегі, Шөкеңнің Құдайбергені, Шоқаманның Әбділдасы, Айдарбек сал, тағы басқалар. Жаяу Мұсамен кездескенде:

Менің ең жақын жанашыр дос-жарандарым осылар болатын. Мен «қашқын» болып жүргенде кесірім осыларға тие ме деп көп ойлаушы едім. Патша ұлықтары оларды мен үшін қысып, әуре қылмасын деп, жазған арыздарымда оларды да жауымның қатарына қосып қоятын едім. Бірақ кімнің қас, кімнің дос екенін ішіміз жақсы білетін. Жаяу Мұсаның қамыққан көңілін сергітуге болысқан кісілердің екінші тобы әнші-серілер, саятшылар, олардың ішінде атақты Айдарбек сал оның баласы жас балуан Ысмақ, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, тағы басқалар. Айдарбек әрі сал-әнші, әрі балуан, әрі ойыншы. Айдарбекті Қажымұқаннан бұрынғы қазақтың бірінші рет қырдың бес дуан елі бас қосқан Мұсаның асында, 1885 жыл айқындайды. Айдарбек осы аста өзінің қара құлақ деген атын ойнатып, ән салып, балуан күреске түсіп бірінші бәйге алады. Бұл асқа қатынасып, Айдарбекке разы болған Саққұлақ би: қан майданда халыққа абырой әперген, сені туғызған апаңнан айналайын деген. Өйткені, бұл асқа Омбының бес уезінің ұлықтары тегіс қатынасып, қазақ халқында неше түрлі мәдениетті ойындар оның ішінде атпен ойнайтын ойындар бар екенін өз көздерімен көріп, тамаша қылған. Сол Айдарбек кейін Жаяу Мұсаның ең жақын достарынан болған. Оның баласы Ысмақ, о да әрі әнші, әрі балуан, әкесінің ізін қуып, Жаяу Мұсаның жас достарының және шәкірттерінің бірі болады. Жаяу Мұсаның әндерін, өлеңдерін тегіс жатқа біліп, өзіндей тапжылтпай айтатын кісінің бірі болған.

Жаяу Мұсаның жас күндегі бунтарлық, ерлік ісіне еліктеп, оның әндерін халыққа таратқан әнші-серілердің ең атақтыларының бірі Ермағамбет Игібаев екеуі де ескі Ақкелін болысына қараған Қаржас, мұның екеуі де Мәди мен Балуан Шолақ сияқты әлеуметтік қиғаштықтың күшейген кезінде, Столыпин реакциясының лаулап жанып тұрған кезінде шыққан бунтарлар. Бұлардың ұстасқан кісілері бір жағынан ескі кереуіз болыстар болса, екінші жаңадан құрылып жатқан поселкелердің кулактары. Ермағамбет – ол кездегі ірі бай Бақтыбайдың немересі. Қыстауы Сайтанды өткелсіз Шилі деген өзеннің жағасында, Ботақара дейтін жаңадан құрылған қонысқа таяу тұратын. Жас әншінің тағдырына осы поселкемен байланысты оқиғалар себеп болып, сол үшін көп заман оның өмірі қыспақта өтеді. Балуан Шолақ сияқты, Ермағамбетті де қоныстың малын ұрлады деп, бес жылға Атбасар даласына жер аударды.⁶¹ Атбасар даласына барған соң, Ермағамбет Есіл бойындағы елді аралап, өзінің тамаша әндерімен халықтың көңілін тартады. Баянаулада айтылатын Жарылғапбердінің, Жаяу Мұсаның әндерін ол жерге кеңінен таратып, Атбасардың атақты әншісі Сәтмағамбетпен танысады.

Одан «Әупілдек» әнін үйреніп, кейін оны Баянаулаға әкеліп таратады. Бірақ бұл әннің текстін Ермағамбет өзінше шығарып алады. Әупілдек әнін Сәтмағамбет ерте кезде «Ит

---

⁶¹ Дело о высылке Ермагамбета Игибаева, ф.64, оп.1, д.2632.

жеккенге» айдалған жас жігітке арнап, оның қарындасы Дәмеш қыздың атынан шығарған. Оның Сәтмағамбет айтатын тексті былай:

«Біз жүрдік Әуілдекті қоныс етіп,
Тәңірінің бергендерін несіп етіп.
Күнде той, күнде жиын, қайран елім,
Қалды әне, қара көзден бір-бір ұшып.
Әуілдек айдын шалқар көл болады,
Жағалай әуілдекті ел қонады.
Ежелден ата-баба қоныс еткен,
Суы бал, шөбі тәтті жер болады.
Қар басты Әуілдектің қамыстарын
Айтады әркім көрген қасірет зарын,
Көңілі қайғылының қара туман
Кім білер қашан оның ашыларын

Бұл әннің сөзін үзінді түрде революция кезінде бірінші рет жазып алған Бимбоэс.

«Әуілдек» айдауда жүрген Ермағамбет әншінің жан күйіне өте ұйқас болып көрінген. Ермағамбет бұл әннің әуенін бұлжытпастан алып, тек оның сөзін өз күйіне жақындатып айтқан Ермағамбет тексті:

Қамысы Әуілдектің мүше-мүше,
Сарғайдым мен Есілдің суын іше,
Жез қанат құсқа біткен маған бітсе,
Барар ем Сайтандыға әлденеше.

Бұл ән қай әншінің сөзімен айтылса да патша үкіметіне қарсылық түрінде айтылған. Оның негізін жасаушы одан бұрын әрине Жаяу Мұса болған.

Жаяу Мұсаға жан күйі аса жақын болып, оның өмірін, әндерін әуес еткен әнші-серілердің бірі Арап қашқын. Бұл аса алғыр, дарынды бетінен қайтпайтын ер кісі болған соң, Жаяу Мұса оған арнап «Арап батыр» деген белгілі өлең-әнін шығарады. Араптың әлеуметтік ісі Мади, Балуан Шолақ, Ермағамбет сияқты өзге бунтарлардың ісімен бірдей. Оның өзіне қойған міндеті, халықты аяусыз жәбірлейтін болыстармен ұстасу, не күш көрсететін көрші кулактармен айқасу. Осының зардабынан Арап ояз тарапынан қатты қуғынға ұшырап, Баянауыл төңірегінде тұра алмайды. Ығысып Қарқаралы жеріне ауысып, атақты Бөденің қолына барып тұрады. Бөде Серікұлы ол кездегі Қояныштағай елінің болысы, белгілі беделді адамдардың бірі. Бірақ Бөде өзге болыстардай патша үкіметіне артық бас имеген, оның айтқандарын кейде орындамаған. Патша үкіметі оның халық ортасындағы күшті беделін пайдалану мақсатымен оған қанша сый-сияпат көрсетсе де, Бөде олардың әділетсіз істеріне жирене қарап, кейде күш көрсеткен ұлықтарды суға салып сабатып отырған. Бөде осындай ерлік істерімен аз уақыт бунтарлардың мықты көсеміне айналады. Өзінің бунтарлық ісімен ояздан, залым болыстардан жәбірлік көрген жас әнші, сері жігіттер Бөденің қасына жиналып, ойын-сауық құрып, онда келген ұлықтарды мазақтайтын болады. Соның бірі «Қырық жігіттің басшысы» деп саналған Арап батыр. Бірақ бұлардың бөденің үйінде жатып істеген бунтарлық ісі ұзаққа созылмайды. Болыстардың, Қарқаралы уез басқармасының көрсетуі бойынша, Дала уалаятының өлейетінің генерал-губернаторы Бөденің үйін түбінен күйретіп, оны үрім-бұтағы мен

Зайсан уезіне жер аударуға бұйырады.⁶² Бөденің үйінде Сұрша қыз деп аталған әрі ақылды, әрі көркем сұлу қызы болған. Арап әнші келісімен ол қыздан көзін айырмайды, екеуінің махаббаты күн-түн сайын арта береді. Бірақ олардың тілегі оразды бола ма, жоқ па, албырт жүрек оны керек қылмайды. Өлден уақытта Бөденің көп баласын ұстауға Қарқаралыдан полиция шықты деген хабар сап ете түседі. Оны естіген Арап, ешбір бөгелместен сол күні түсетін түнде Сұрша қызды алып Көкшетауға тартады. Бірақ, үміт пен сескенудің арасында келген Арап бұл жерде Сұрша қызбен бақытты болып тұра алмайды. Өйткені бұл жердің болыстарының арамзалығы өзге жердің болыстарынан кем түспейді. Зайсанның болысы Араптың атақты қашқын екенін сұрастырып біледі, оның қасындағы Сұрша қызға құмартады. Қорғаусыз, тегін дүниеге қызыққан залым болыс, бойы шіміркенбестен «Қашқын ұстадым» деп Арапты абақтыға отырғызып, Сұрша қызды тоқалдыққа өзі алады. Сұрша қыздан айрылған Арап, Көкшетаудан Омбы абақтысына «этаппен» бара жатып, отан арнап өзінің атақты «Сұрша қыз» деген әнін шығарады. Бұл әннің бірінші куплеті ғашық жарынан айырған ар, әділетті білмеген, арамза болыстың қабан жүректігін әшкерелеуге арналған. Бұл куплеттің Арап шығарған түрі былай:

Шын жүрек тура алмайды ғашық жарсыз
Ер жігіт кейде малды, кейде малсыз.
Дарияның жазға соққан толқынындай
Көз салған көрінгенге көңіл арсыз.

Бұл соңғы сөзбен Арап Зайсан болысқа тиіскен. Екінші куплеті Сұрша қыздың артында қалып қойғанын өкініш ету «Ғашық болған Сұрша қыз, Көкшетауда қалдың-ай». Үшінші куплеті үмітті, үміттенуді асқар бел етіп ұстаған Арап, ілгергі өміріне зор үмітпен қарап, бұдан да босанармын, Сұрша қыз сенімен тағы қосылармын деп көңілін көтереді.

Неше жыл жүрсем-дағы бұл айдауда
Шыдармын, қажымаспын денім сауда.
Дәм жазып осы жолдан аман қайтсам
Сұрша қыз, көрісерміз Баянтауда...

Қазіргі музыка зерттеушілер бұл әнді Жаяу Мұсаға қосып жүр. Бірақ бұған шындық көзімен қарап, бұл әннің мазмұны тегісімен Арап пен Сұрша қыздың махаббатын суреттеуге арналғанын айту керек еді. Арап Жаяу Мұсаға өте жақын кісі болған. Сондықтан бұл әнді ол кісі Арап атынан жазуы да таң қаларлық нәрсе емес. Қазақ тілінде «Дала уалаяты» газеті шыға бастағаннан былай, Жаяу Мұсаның ой жұмысына көңіл бөлуі бұрынғыдан көрі де күшейе түседі, Жәкең газет оқумен шұғылданады, газеттерде басылған қызық мақалаларға ерекше көңіл аударып, олардың қысқаша мазмұндарын өзінің дәптеріне жазып отыруды әдет етеді. 1905 жылдан кейін және октябрь революциясының алдында шыққан газеттерден Жаяу Мұсаны оқығаны «Жұлдыз» (татар тілінде), «Уақыт» (Ода), «Қазақ», «Сары арқа» газеттері. Дәптері бойынша онда қараған мәселелері саясат, соғыс туралы, шаруашылық мәселесі, жұмысшы кедей-жарлылардың өмірі, диқаншылық, соғыстың зияны, 1916 жылғы қазақ көтерілісі кезіндегі оқиғалар, патша үкіметінің 19 кісіні тұтқынға алғанына ой болу, азық-түлік мәселесі. «Русияны астықпен асырайтын 80 миллион шаруалардың қарулы жастары тегісімен соғысқа кетіп, тек қатын, бала мен кәрілері ғана қалды. Егер бұларды алатын болса Русия мұқым астықсыз қалатын болу керек. Қазір шаруа күйзеліп, мұжықтар тобымен жарлы бола

---

⁶² Ф.64. оп. I, д. 2707

бастады. Олардың ағаш дүйірмендері қаусап біткелі тұр» дейді.⁶³ 1914-1916 жылдардағы соғыс пен саясат мәселесіне тоқталып, «қазір дұшпан бұлты қалындап, күннен-күнге түнеріңкі болып барады...

Патша мен жұрт арасы сондай ашылып болды. Патша қанша сірескенмен айналдырған ауру алмай қоймайтын шығар».⁶⁴ Жаяу Мұсаның осындай саяси терең ойларға көңіл қоюы, оның көзі ашық дүниені бірталай таныған, саңлақ кісі болғанын сипаттайтын дәлелдің бірі. Екінші жағынан Жаяу Мұсаның толық жазылмай қалған бұл ой толқындары. А.Н. Белослюдовтың Г.Н. Потанинге жазған ойларымен өте үндес болып шыққан. А.Н. Белослюдов Г.Н. Потанинге жазған хатында не деген еді? «У киргиз взгляд на вещи шире, чем я думал. К мировым событиям интерес большой. Гонцы по всей степи разносят новости, в степи толкуют о Петрограде, о начинающих... (революционных событиях).⁶⁵ Революция толығымен қазақ халқының ашық оянғанын Г.Н. Потанинде Петроградқа жеткізіп отырған. Ол өзінің С.Ф. Ольденбургке жазған хатында былай деген: «Русское освободительное движение расшевелило киргиз, татар, бурят и якутов, остались не затронутыми остяки и тунгусы».⁶⁶ Бұл келтірілген мысалдар бойынша революция қарсаңында қазақ халқы жәй ұйықтап жатпаған, олар күндіз-түні құлағын революция дабысына тігіп, оның тез болуын күткен. Бұл ұлы оқиғаға ойын көп жұмсап оның болуын жан-тәнімен күткен кісінің бірі халық композиторы Жаяу Мұса болған. Оның бұл ойларын оның дәптерлері жарқын әдемі көрсетіп бере алады.

Жаны сергек, сезімі толқынды Жаяу Мұса қартайған шағының өзінде жаңалықсыз, думансыз, халықсыз отыра алмаған. Жаны күйлеп, шабыты тасығанда ол өзінен-өзі гөй-гөй тартып, әфсана оқығандай, көз ашып жұмғанша халықты өзіне тартып алған күндері болған. Бір жерде отыру мезі қылғанда ол басқа елді аралап, өзінің шырқап салған құйылма әндерімен оларды үлкен қуанышқа келтірген. Оның әнді көп шырқап, сауықты көп құрған жері Қоянды жәрмеңкесі, Баян қаласы, Ақмола дуаны. Көп барған, жақсы көрген жері өзінің туып өскен ортасы Қаракесек елі. 1916 жылы, 81-ге келген Жаяу Мұса бүгін, «2-ші июльде Қаракесек еліне жолаушы шықтым» деп жазады өзінің дәптеріне.⁶⁷ Өзіне жақын, жерлес елді Жаяу Мұса әрқашан жаз шыға, ел Шідерті өзенін жайлап отырғанда аралап көреді. Бұрынғы серілердің тәртібінше ол қашанда қасына бір-екі әнші жас жігіт ертіп, қолына не лашын, не қаршыға ұстап, өзен бойында құс салып, қызық көріп жүреді. Жаяу Мұса келгенде халық тобымен жиналып, оның желіге айтатын сөзін, шырқап салған әндерін мүлги тыңдап, бір жасап қалатын.

Менің он жасар бала кезімде Мұсаны оның ескі досы Имекең шақырып, көп сыймен қайтарғаны әлі есімде. Ол кез менің ауылдағы мектепте оқып жүрген кезім болатын. Жаяу Мұса күн сайын біздің мектепке келіп, бізді оқытатын татар мұғаліммен бақас таластыратын.

---

⁶³ Алматы дәптері, л. 115-117.

⁶⁴ Алматы дәптері л. 124.

⁶⁵ Библиотека Томского университета. Архив Г.Н. Потанина, письмо №33.

⁶⁶ Архив АН СССР, ф. 208, оп.2, л. 23. Алматы дәптері 96-б.

⁶⁷ Алматы дәптері 96-б.

Жаяу Мұса тапал бойлы, ашаң келген, көзі өткір, сопаң бетті, ақсұр кісі болатын. Ол кезде оның киетіні қызыл-күрең кәрістен тіккен қызыл камзол, қызыл шалбар, аяғында жеңіл кебіс-мәсі, басында әдемі пұшпақ бөрік (совет дәуірінде ол бөрікпен фотоға түсті).

Кешке жақын адам тобы ауылдың сыртында алқа қотан отырып киіммен, ойнақы жеңіл денесімен, төпеп айтатын сөзімен ерекше көзге түсетін. Мұндай бас қосуда Жаяу Мұсаның еліне айтатын өзінің басынан кешірген оқиғасы, оязбен болыстармен қалай ұстасқанның суреті, қашқын болып жүргенде көрген-білгендері, Кенесары, Сейтен, Тайжан оқиғалары, тағы басқалар. Бұл оқиғаларда Жаяу Мұса толқынды қара сөзбен бастап, қызған кезде домбыраға қосып әнмен шырқайтын. Оның «Жөкеңе», «Шұғайыпқа», «Арапқа», «Бәшерденге» деген әндерінің адамның жан күйін, жүрегін толқытуы сонша, отырған қариялардың «тағы айтшы» деп сұрап отырғанын көрдік.

Жаяу Мұсаны мен соңғы рет 1924 жылы көрдім. Маусым айының соңғы кезі еді, Қоянды жәрмеңкесінен шығып, ол ауылға жете қонуды ойласа да, жолшыбай Ертісбайдың Адхамы жібермей, сонда қонып шықтым. Ертеңінде Адхам басшы болып, мені Жаяу Мұсаның аулына апарды. Қарағайлы бұлақ деген жерді жәйлап отыр екен. Келсем әдемі бие бауда он шақты күмістей ақ үйлер тігулі тұр. Оның алты қанат ең үлкені, сол кезде Далба елін билейтін, Жаяу Мұсаның немере баласы Мәлік Қалиевтың үйі екен. Ауылда жөн білетін еркектен ешкім жоқ екен. Адхам аттан түсіп, сыбырлап Мәліктің шешесіне менің келгенімді айтты. Ол кісі адуындау кісі екен, жүгіріп келіп менің мандайымнан сүйіп, қолымнан жетелеп үйіне ала жөнелді. Сол арада Әмірдің бәйбішесі Жанкүміс килігіп:

- Апа-ау, атам тұрғанда қайда апарасың? - деді. Оған Адхам қосылып:

- Әуелі қартқа сәлем берсін, сіздің үй қашпайды ғой деді. Мәліктің шешесі (атын ұмыттым) жерден жеті қоян тапқандай, мені дедектетіп, енді Жаяудың үйіне ала жүгірді. Ол екі ортада Жанкүміс қартқа барып хабар береді. Мен есікке таянғанда қарт есікті шала жауып, ар жағынан сығалап тұр екен. Біз босағаға жеткенде:

- Пропуск. Без пропуска не допущу - деді.

Содан кейін көзінен жасы мөлдіреп құшағын жайып:

- Кел, қарағым, амансың ба? Мәкемнің көзісің ғой - деп мені аймалап, иіскеп, сүйе бастады.

Бұл кезеңдердің көңілге мықты орнауы сонша, әлі күнге ұмытылған жоқ. Әлі де көз алдымда суреттелетін жеңілтектеу мінезі бар, ақылды, сүйкімді, қаршығадай, құйқылжыған сұлу қарттың бейнесі. Мен көргенде Жаяу Мұса тоқсанды қусырып жүрген, қадірлі жастағы адам болатын. Бірақ әлі тың, сөйлегенде құлшына сөйлеп, жас күнінде қай жерде болғанын толқыған күшті сезіммен айтып отырды. Оның сақал-мұрты, шашы да мен көргенде толық ағарып болмаған, көз жанары әлі өткір, қарағанда тұңғиық кішкене көзімен адамға ой түсіре терең қарайтын. Өткен замандағы басынан кешірген ауыр азаптарды көрсететін бір ғана бетіндегі әжім. Бірақ соның өзінде оның сымбатты дене құрылысы, сүйкімді бет әлпеті жақсы сақталған. Жаяу Мұса қыр мұрынды, ат жақты, кең мандайлы кісі еді. Ерні үрпектеу, иегі сопақ, сақал мұрты өте сирек болатын. Жалпы айтқанда баласы Салыққа өте ұқсас, бірақ одан ақшылдау бет ажары сыпайырақ болатын. Мен көргенде ол жас күніндегі әдемілікті сүйетін салдың мінезін әлі тастамаған. Кіршіксіз ақ жағалы көйлек, одан шығып тұрған қоңыр-қызыл мойын орамал, әдемі тігілген қамзол, оның үстінен жамылған сұр шапан. Осы қалпында бір-екі жылдан кейін ол фотоға да

түсті. Салдық мінез оның жүріс-тұрысында да, жасаған қимылдарында да әдемі сақталған. Жүргенде оның жүрісі аса кербез, аяғын көсілте ырғала басып, қойқандап «сал бөксе» түрде жүреді. Келе жатып біреуге қарағанда көзін төңкере қарайды. Кейінірек тап осындай жүрісті Шыңғыстауда, Мұхтардың үйінде болғанда, Өтегелді серінің жүрісінен көрдім. Мұндай жүрісті оқыған кісілерден жақсы көрген А.Ермеков еді.

Демек, салдардың жүрісі көп ғасыр ішінде қалыптасқан тұрпайылыққа қарсы рухани тіршіліктің әдемі бір көрінісі. Адамды сыпайылыққа, сұлулыққа тәрбиелеу үшін салдардың бұл тіршілігінің әлеуметтік маңызы өте зор болған. Сол рухани азықты қартайған шағына дейін тапжылтпай ұстаған атақты серілердің бірі Жаяу Мұса еді.

Революциядан кейін Жаяу Мұсаның өзінің, туысқандарының тұрмысы бірталай шарықтап, жоғары көтеріле бастаған. Ол олардың әдемі киінуінен, көптеген ақбоз үйден ашық көрінетін. Тұрмысы сәл оңала бастаса ақбоз үй жасап алу қазаққа артық қиын болмаған.

Мен Жаяу Мұсаны таза жиылған бес қанат шымқай ақбоз үйдің ішінде көрдім. Қарт әнші қалыңдығы жарты метрдей жұмсақ төсектің үстінде, үйге кірерде оң жақ іргесінде отырады екен. Одан төмен, шидің ішіне таяу кішкене қара саба тұр. Сол жақ босағада, тұғырдың үстінде қылмындап әдемі қаршыға отыр. Ол анда-санда шықылдап әншіден көзін айырмайды. Түрі не жем керек етіп, не далаға алып шықса деген тілегі бары сезіледі. Жаяумен әңгімелесіп отырғанда байқағаным, бұл үйге жанын салып, оның шаруасын басқаратын үлкен келіні Жанкүміс екенін көрдім. Ол немере баласы Әмірдің бәйбішесі болатын. Баласы Салық үйде жоқ екен. Кісі күтуге төселген Жанкүміс оның бар-жоғын білдірген жоқ. Шәй ішіп отырғанда Жаяу Мұсаның айтқаны: Бүгін еш қайда кетпейсің, біздікінде қонақ болып жатасың. Күн ауып салқын түссе үшеуміз қаршыға салуға шығамыз – деді.

Біраз отырып: - Әлде атаңа тартпаған шығарсың? Орыс болып кеткен кісі қаршыға салуды жек көретін шығарсың? - деп тағы түйреп алды.

Шәйді бір ұрттап алып:

- Атаңның қалай өлгенін білесің бе?

- Ауылда естідім.

- Естісең, ол кісі аса аңқұмар болатын, жас күнінде Бәйтен салға еріп, атаның дәулетін біраз шашты. Кейін Құсайынмен алысты. Бір жылы би балаларымен бірігіп, Құсайынның орнына Бүркітбай Тойбазар ұлын отырғызды. Бүркітбайды қасастықпен өлтірген соң, Боқшалды қоямыз деп деп күш салған ояз отан көнбеген, Құсайынның өзін қайтадан отырғызды. Сонда сайлауда болыс барған Құсайын шүйдесін жоғары көтере Мәкеңе карап:

- Уа, Мәке қалай болды? - дегенде, бабаң жұлып алғандай:

- Құсайынжан, несін айтасың, Құсайынға ерген құстай ұшып, Боқшалға ерген боқ болды той - дегенде жұрт қарық болып күлген еді. Сол Мәкем Дауылбай шатында түлкіге бүркіт қосып жүргенде аты тастап құлап содан қайтыс болды. Алдында бір түлкі алдырып, насыбайын атып тұрған еді. Ойдағы қағушылар тағы да қиқу салып айғай көтергенде аты да бүркіті де елегізі бастайды. Тасты айнала қашып жүрген түлкіні көрген соң бүркіт қолынан жұла жөнеледі, ат та одан қалғысы келмейді. Содан аты ойға қарай домалап кетеді. Мұның бәрін өз көзіммен көрдім. Көргенім былай тұрсын, бала күнімде

домбыраны да сол кісіден үйрендім, құс салуды, Құсайынмен ұстасуды да сол кісіден көріп істедім дейтін.

Жаяу Мұсаның жаңадан табылған бір топ өлеңдері 1959 жылы, Шоқан Уәлихановтың әдебиет мұраларын зерттеу үстінде, Одақтық география қоғамының Омбыдағы бөлімінен сақталған екен. Бұл шығармаларын Жаяу Мұса 1901 жылдың соңында Семей облыстық Санақ басқармасының хатшысы Николай Яковлевич Коншиннің өтініші бойынша құрастырып, сол кісіге жіберген екен, Коншин оны география қоғамының Омбыдағы Күнбағыс-Сібір бөліміне жолдайды. Жаяу-Мұса өлеңдерінің қолжазбасы бүгінде сол география қоғамының қасындағы Омбы музейінің кітапханасында, Коншин архивінде сақталып тұр. Бірақ өкінішті нәрсе, бұл архив бүгінге дейін ғылыми түрде реттеліп тіркелмеген, оның аты-жөні, шыққан нөмірі әлі күнге жоқ. Ол тек болжаусызда, қырағы көздің кенеттен түсуімен кездеспесе, оның бар-жоғын ешкім білмейді. Омбы архивінде Жаяу Мұса өлеңдері барын өткен алпыс жылдың ішінде ешкім білмеген, ол көп заман белгісіз болып шаң басып жата берген.

Коншинге тапсырған өлеңдерін Жаяу Мұса бір дәптерге топтап, отан «Шытырман Ғибрат өлең кітабы» деп ат берген және қолжазбада ардақты әншінің өз қолымен түзеткен жерлері де аз емес. Бұл дәптерге кірген өлеңдері:

1. Секретарға өлең.
2. (Баянаула дуанында) жиылыста айтылған үгіт.
3. Данышпан қызы (поэма, негізі араб әдебиетінен алынған).
4. Қазақ сыйлары
5. Жұлдыз (Қазақ календары)
6. Мола (Мұсаның қатынының моласында айтқан сөзі - жалғыз баласы Салықпен).

Сөйтіп, Жаяу-Мұсаның бұл дәптері «Секретарға өлең» деген арнаумен басталады. Бұл өлеңін Жаяу-Мұса сол кездегі белгілі орыс ғалымы, әрі қоғам қайраткері, Н.Я. Коншинге арнап, ол кісінің хатына жауап ретінде жазған. Өлеңнің аңқып тұрған ароматы, көркемдік поэзиялық қасиеті кем болса да, оның мазмұны сол кездегі прогресшіл орыс оқымыстылары мен Жаяу Мұса сияқты қазақтың алдыңғы, көзі ашық адамдарының ой-тілегі, бағыты бір болғанын көрсетіп, олардың достық, туысқандық байланысы берік болғанын сипаттайды. Өлеңде былай деген:

Жібердім осы өлеңді Сізге жазып,
Патшалық тілеуінде қазақ ғарып,
Қазақ жұрты көп заман қараңғы еді
Бүгінде дүние жүзі болды жарық.

Н.Я. Коншиннен хат алғаны туралы Жаяу-Мұса былай дейді:

Семейлік, Павлодар мен Далба елінде,
Мен алдым декабрьдің жиырма бірінде.
Секретарь статистік жазған екен
Он бесінші ноябрьдің дәл күнінде.
Бір мың тоғыз жүз бірінші екен жазған жылы,
Жіберген бір жүз отыз нөмірінде.

Бұл жолдарды Жаяу Мұса өте қарапайым, кеңсе тілімен жазса да, оның бұл өлеңдер тобы қалай туып, оны қашан ғылыми орындарға жібергенін ашық көрсететін керекті дерек екенін кереміз.

Кіріспеден басқа Жаяу Мұса дәптердің соңғы өлеңінде Коншинге арнаған. Онда былай деген:

Жібердім секретарь, сөз ұнаса
Көп өлең шығар еді ой толғанса,
Оязым Павлодар, елім Далба
Байжанов қолын қойды жазып Мұса.
Мұны жазған Мұса атым сочинитель
Орыс ғалымда ақыл көп қой, қылмас қатал,
Жәрдем үшін секретарь Сізге жаздым
Тағы өлең жіберуге болып батыл.

Бұл ишаралап жазудың жобасына қарағанда, ел ішінде тіршілік күресімен қажыған Жаяу Мұса жоғарғы орындарда жүрген оқымысты орыс ғалымдарына өзінің мүддесін айтып, солар арқылы күш алғысы келгенін сездіреді. Онымен қатар, көзі ашық сезгіш ақын, ол кездегі қазақ ауылының мәдениеттен кенде қалып, ел ортасында сауда-саттық, мәдениет ошағы болмағанын уайымдап, мәдениет ісіне ие болып жүргендер бір ғана тілмәш екенін білдіреді. Мәселен:

Қағаз жоқ, қара сауыт, қалам, сия,
Базар жоқ, ұстамады біздің ая,
Тілмаштан сұрағанда мұны берді,
Бұған да қалдым өзім қатты ұяла.

Жаяу Мұса өлеңдерін арнап отырған бұл Н.Я. Коншин кім еді? Ол сахараны мекендеген қазақ қауымының сол кездегі тарихы, мәдениеті, экономикасы туралы бірталай күрделі еңбек жазған, орыс халқының прогресшіл адамдарының бірі болатын. Ол ту баста Петербордан айдалып Семей келіп, кейін қазақ халқының тіршілігін зерттеуді сүйгендіктен осында қалып қояды.

Н. Я. Коншин бір тана Жаяу Мұсаның өлеңдерін жиып қойған жоқ, ол қазақ әдебиет мұраларын көп жыл бойы және бірнеше өлкеден жиған. Оның архивінде сақталып тұрған материалдар сол кездегі Өкпекті, Қара Оба, Аршалы, Абралы, Айыртау, Сарытау, Мұқыр, Алқакөл, Шыңғыстау, Ұлан, Қарқаралы, Баянауыл аймақтарынан келіп түскен.

Солардың ішіндегі ең баталысы әсіресе Абай мен Жаяу-Мұсаның өлеңдері. Абай шығармаларынан Коншин архивінде сақталып тұрғандары:

1. Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ,
2. Жасымда ғылым бар деп ескермедім.
3. Секілді Қара-қарға шуласып жүр.

Бұлардан басқа «өткен замандағы қазақ хикаялары» (аңыз сөздер), оның ішінде «Есімхан әңгімесі», «Алдар көсе», «Шортанбай өлеңдерінің екі нұсқасы, оның орысша аудармасы. Осы мағлұматтарды жинап берушілердің біреуі Абралы болысынан Коншинге мына шумақты арнаған:

Атпекет Коншин затың, ақылың дана,
Әрқашан құдай болсын Сізге пана.
Тағы да бізден керек өлең болса
Хабарын жеткізіңіз хатқа сала.

Осындай қазақ ақындары мен білгіш адамдар мен хат арқылы байланысу жүзінде Н.Я. Коншин халық әдебиетінің көп байтақ материалын жиып алады. Сондай кеніштің бірі Жаяу Мұса өлеңдері. Оның ішінде аса құндырағы календарь жыры («Жұлдыз»), Мұсаның әйелі Сапарға шығарған өлеңі.

Жатырмысың, ей Сапар
Топырақпен пара-пар.
Қара шымды жамылып
Жатқаның ба Гүлғизар?

Жырдың сарынына қарағанда Мұсаның жақсы көрген әйелі Сапар өзі үйде жоқта, қайтыс болғаны сезіледі. Сондықтан ақын көре алмай қалған жұбайының өкінішін егіле жырлап, зұлымдық бұғауын бұза алмағанын күйініп айтады.

Қалыппын көрмей жүзінді
Естідім айтқан сөзінді.
Жеткірмей хабар бір адам
Келтіре алмадым өзімді.

Бұл топтағы Жаяу Мұса өлеңдерінен мазмұны жағынан ең мағыналысы «Жұлдыз» (қазақ календары). Бұл өлеңді Жаяу Мұса ақын Абайға еліктеп жазғаны байқалады. Өлеңнің негізгі желісі жыл ішінде болатын он екі ай, әр айда болатын күн райы, онымен байланысты мал баққан қазақ шаруаларының тіршілігі. Ел тұрмысын жүйрік білетін ақын соларды орны-орнында сипаттап, әр айдың өзіне қас ерекшеліктерін суреттейді. Мәселен:

Күз басы ол сентябрь
Болмаса бұлттан бір тамыр.
Алты айға тартар бір күні
Жақсылық шаруаға өзің бер.

Екінші түрде айтқанда қыстың қандай болатынын сентябрь айындағы бұлттың «тамырынан» білуге болады. Егер қыс қатты болса оның бір күнінің өзі қоңыр қыстың алты айына бара-бар болар еді. Ондай қыста шаруалардың тіршілігі тек қана жаратылысқа бағынышты дейді. Бұл өлеңнің бір ерекшелігі Жаяу Мұса оны өзі сүйіп айтқан «Хауліліляу» мотивіндегі «Құлыбай байдың ешкісі» атты өлеңінің өлшеуімен, домбыра ырғағына түсіріп жазған.

«Қазақ сыйлары» деген өлеңінде көзге түсерлік нәрсе Жаяу Мұсаның Абайды есіне түсіруі, кемеңгер ақынның шығармаларына оның алыста жатып үн қосуы. Бұл өлеңінде, Жаяу Мұса да, жырдың қасиетін кетірген тіленші ақын, өлеңшілерге Абай жирене қарап, өзі шығарған өлеңдерін жұртқа пәш қылмай, тек қолжазба түрінде сақтағанын білдіреді.

Ән домбыра кемшілік деп мен естимін,
Бар дейді жазу өлең Ыбырайда.
Атасы Ыбырайдың ол Құнанбай,
Теңелген заманында қыр менен сай.
Бүгінде Ыбырайдан сөз тарап

Екі адам жай жүрмейді бір ұрынбай.

Демек, Абайдың өлеңдері сол кездің өзінде халық ортасында зор әсер етіп, оның ойын, әдетін қауым тіршілігін жаңа бағытқа түсіріп, ескілікке қарсы үгіттеп, жаңа тұрмысты жақтауға бейімделгенін білдіреді.

Әдебиет тарихы тұрғысынан қарағанда бірталай бағалы нәрсенің бірі «Данышпан қазы». Бұл Жаяу Мұсаның атын әдебиет тарихына толығынан кіргізетін, шумақты сюжеттік поэма. Мұның негізгі арқауы араб әдебиетінен «Мың бір түн» хикаясынан алынған. Араб әдебиетінде кездесетін бейнелерді (қасапшы, майшы, өтірікші, алдамшы, данышпан қазы, тағы басқалар) Мұса қазақ оқушыларына түсінікті етіп беруге тырысқан.

Жалпы айтқанда Жаяу Мұсаның ақындығынан әншілігі басымырақ жатады. Оның өлеңдерінің көбі тек мазмұн жағынан болмаса, көркемдік, ақындық тіл, бейнелеу жағынан сондайлық жарқын деуге болмайды.

Алайда «тамшы тама берсе көл болады» дегендей, ақынның осы сияқты ұмытылған өлеңдері жинала берсе ардақты әншінің жарқын өміріне қосымша дерек болуына сөз жоқ. Жаяу Мұсаның тағы бір топ өлеңдерін өткен жылдары Жұмат Досқараев пен Шора Сарыбаев Қазан университетінің кітапханасынан тауып қайтты. Біздің ендігі міндетіміз ақынның алдақашан ұмытылып жоғалып кеткен өлеңдерін тауып, оны бір жинақ етіп көпшіліктің алдына тартсақ игілікті іс болар еді.